

Araştırma Makalesi / Research Article

EMPERYALİST POLİTİKALARIN BEDELİNİ ÖDEYEN ERMENİ YETİMLERİ*

Saadet TEKİN**

Öz

Fransız ihtilali ile ortaya çıkan ulusçuluk akımının etkisiyle imparatorluklar dağılma sürecine girmişti. Osmanlı İmparatorluğu da bu durumdan etkilenecek ayrılıkçı isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Balkan topraklarından başlayan ve Avrupa devletlerinin kıskırtmaları ile alevlenen bu isyanlar yeni devletlerin kurulması ile sonuçlanmıştır. Balkanlarda, oluşan bu olaylar sırasında Ermeniler teba-yı sadıka olarak ön plana çıkmışlardır. Ancak Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaya yönelik emperyalist siyaset bir müddet sonra Ermenilere yönelmiştir. Teba-yı sadıka olarak adlandırılan Ermeniler batılı devletlerin kıskırtmaları ve destekleri ile İmparatorluktan ayrılıp kendi devletlerini kurmak amacıyla isyan hareketlerine girişmişlerdir.

19. yüzyılın sonlarında başlayan ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden bu isyanlar sırasında her iki ulustan da pek çok kayıp verilmiştir. Bu süreç içinde isyanları kıskırtmakla kalmayan batılı devletler bununla yetinmemişler ve isyanlar sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin yetim kalan çocukları üzerine oyunlarını devam ettirmişlerdir. Bunun sonucunda da yetimlerin daha çok zarar görmesine neden olmuşlardır.

Misyon kuruluşları tarafından bu çocuklar, yurtlarından, tanıdıkları insanlardan, akraba ve arkadaşlarından uzaklaştırılmışlardır. Kendi kurdukları yetimhane ve okullarda bu çocukları kendi amaçları doğrultusunda milliyetçilik, özgürlük, komitacılık gibi kavramları benimsetmeye çalışmışlardır. Bu durumda sadece Ermeni aileleri değil yetim kalan çocukları da batılı devletler tarafından kullanılmıştır diyebiliriz.

Ermeni yetimleri küçük gruplar halinde oradan oraya sürüklenmişlerdir. Osmanlı yönetimi ise bu durumu gücü oranında engellemeye, çocuklara sahip çıkmaya çalışmıştır. Bu çalışmada Ermeni isyanları sonucu yetim kalan Ermeni çocuklarının yurtlarından koparılıp nasıl örselendikleri ve emperyalist amaçlarla nasıl kullanılmak istendikleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ermeni, Yetimler, Yetimhane, Emperyalizm.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğretim Üyesi, Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi,
(e-posta: saadet.tekin@ege.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-2680-5977).

ARMENIAN ORPHANS PAYING THE PRICE FOR IMPERIALIST POLICIES

Abstract

With the effect of the nationalism movement that emerged with the French Revolution, the empires entered the process of disintegration. The Ottoman Empire was also affected by this situation and faced separatist rebellions. These rebellions, which started from the Balkan lands and flared up with the provocations of the European states, resulted in the establishment of new states. During these successive events in the Balkans, Armenians came to the fore as "Teba-yı sadıka" (loyal subjects). However, the imperialist policy to break up the Ottoman Empire turned towards the Armenians after a while. The Armenians, who were called "Teba-yı sadıka" (loyal subjects), started successive rebellions in order to leave the Empire and establish their own state with the provocation and support of the western states.

During these revolts, which started at the end of the 19th century and continued until the first quarter of the 20th century, many casualties were lost from both nations. During this process, the western states, not only provoking the revolts, were not content with this and continued their games on the orphaned children of the Armenians who lost their lives during the riots. As a result, they caused more harm to orphans.

These children were removed from their homes, people they knew, relatives and friends by mission organizations. They tried to make these children adopt concepts such as nationalism, freedom, and committee in line with their own goals in the orphanages and schools they established. In this case, we can say that not only Armenian families but also orphaned children were used by western states.

Armenian orphans were dragged from place to place in small groups. The Ottoman administration, on the other hand, tried to prevent this situation according to its power and to protect the children. In this study, it has been examined how the Armenian children who were orphaned as a result of the Armenian rebellions were taken from their homes and abused and how they were wanted to be used for imperialist purposes.

Keywords: *Ottoman, Armenian, Orphans, Orphanage, Imperialism.*

Giriş

Ulusçuluk düşüncesi Fransız Devriminden sonra hız kazanmış ve her ulus kendi kaderini tayin etmek hakkına sahiptir noktasından hareketle, çok uluslu İmparatorluklar dağılma sürecine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu da bu süreçten etkilenmiştir. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarında Sırplarla başlayan ayaklanmalar, Yunanlılarla devam etmiştir. İlk olarak Yunanlılar daha sonra 1878'de ise Sırbistan, Karadağ ve Romanya, 20. Yüzyılın başlarında da Bulgaristan ve Arnavutluk bağımsızlığına kavuşmuştur. Görüldüğü gibi ulusçuluk fikri büyük sorunlara yol açmış ve Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına neden olmuştur.

İmparatorluk bünyesinde yer alan bir başka halk da Ermenilerdir. Osmanlı yönetiminde Ermeniler rahat bir yaşam sürmüşler ve devlette önemli görevlerde bulunmuşlardır. Osmanlı devletinde tebaa-i sadıka olarak adlandırılmışlardır. Fakat 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren içerde Ermeni patrikliği dışardan da Rusya ve İngiltere tarafından Ermeniler devlete karşı kışkırtılmışlardır. Amaç İmparatorluğu içten parçalamaktır. Bu bağlamda 1878 Ayastefonos Antlaşması ve Berlin Antlaşması'nda Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması maddeleri yer almış olup, Ermeni meselesi gündeme getirilmiştir. Böylece bir iç sorun olarak başlayan Ermeni sorunu, Batılı devletlerin olaya karışmasıyla dış sorun haline dönüşmüştür. Buradaki amaç dönemin emperyalist devletlerinin bu bölgedeki siyasi ve ekonomik menfaatlerini gerçekleştirmektir. Bu amaca ulaşmak için de Osmanlı tebaası olan halkların koruyuculuğunu üstlenmişler ve Anadolu'da Ermenilerle Türkleri karşı karşıya getirmişlerdir.

1878 Berlin görüşmelerinde umduklarını bulamayan Ermeniler; Van'da ilk kez 1885 sonlarına doğru gizli bir ihtilal örgütü olan Armenakan'ı¹ kumuşlardır. Armenakan ile başlayan süreç daha sonra Hınçak ve Taşnak tedhiş örgütleriyle devam etmiş ve başta doğu vilayetleri olmak üzere Anadolu'nun birçok yeri ile İstanbul'da teşkilatlanmışlardır. Bu örgütlerin amacı da Osmanlı Devleti içinde bulunan Ermenilerin bağımsızlığını sağlamaktır. Bunun için de zor kullanarak devlete karşı isyan çıkarmışlar, emperyalist devletlerle iş birliği yapmışlar ve hatta padişaha karşı suikast hazırlamışlardır². Bu isyanlarda birçok insan hayatını kaybetmiştir.

Ermeni sorunundan yararlanmak isteyen İngiltere kurulacak ve himayesine alacağı bir Ermeni devletini Rusya'ya karşı tampon olarak kullanmayı hedeflemiştir. Islahat bağlamında alınan önlemler Avrupa'ya, Ermeniler tarafından Osmanlı Devleti'nin Ermenileri katlettiği biçiminde servis edilmiştir. Fakat İngiltere'nin bu yaklaşımı Avrupa devletleri tarafından

1 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s.129.

2 Bayram Kodaman "Ermeni Hadiseleri Kimin İçin Mesele, Kimin İçin İsyân, Kimin İçin Macera?", *Türk Yurdu*, Mayıs 2006, Yıl 95, Sayı 225.

desteklenmemiş ve yalnız bırakılmıştır³. 1888’de Avrupa’da yaşayan Ermenilerin kışkırtmaları ile Van’da görülen ilk ayaklanma ile başlamış ve ilerleyen yıllarda da Anadolu’nun değişik yerlerinde Ermeniler harekete geçmişlerdir. Ermeni komiteleri İngiltere’nin desteği ile Osmanlı, İran ve Rusya’daki Ermenileri birleştirerek bağımsız Ermenistan’ı kurmayı hedeflemişlerdir⁴. 1895 yılında Trabzon, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Antep ve Maraş’ta Ermeniler isyan çıkarmışlardır. 1896 yılında ise bombalarla Osmanlı Bankasını basmışlar ve çıkan çatışmalarda birçok Ermeni hayatını kaybetmiştir. Yine Van’da çıkan ayaklanmada Vali araya girerek isyancıların yerli halk tarafından linç edilmelerini önlemiştir. I. Dünya Savaşını ve Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumu fırsat bilen Ermeniler 1915 yılında ise Ruslarla iş birliği yaparak, cephe gerisinde bir iç savaş çıkarmışlardır. Bunun sonucunda da Osmanlı yöneticileri iç güvenliği sağlamak ve çatışmaları sonlandırmak için Tehcir yasasını yayınlayıp uygulamaya koymuşlardır. Yasaya göre isyanlara katılanlar ile isyancılara yardım ve yataklık edenler yaşadıkları yerlerden alınarak kolluk güçleri nezaretinde başka bölgelere gönderilmişlerdir. Bu çıkan isyanlar sırasında pek çok insan hayatını kaybetmiş ve geride birçok çocuk yetim kalmıştır.

Bu alanda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. 1915 olayları sonucu ve tehcir sırasında meydana gelen olaylar neticesinde yetim kalan çocukların durumuna ilişkin kaynaklar mevcuttur⁵. Bakar; çalışmasında⁶, Mondros Mütarekesi sonrası Anadolu’da yaşanan kargaşa esnasında ailelerini kaybeden Türk ve Ermeni yetimleri üzerinde durmuş özellikle İngiltere’nin Ermeni yetimleri kayırması ve Türk yetimlerinin göz ardı edilmelerinden bahsetmiştir. Bazı çalışmalarda Amerikan misyonerlerin Ermenilerle ilgili faaliyetlerine yer verilmiştir. Atnur; eserinde Ermeni kadınları ve çocuklar üzerinde durmuş ve Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanarak misyonerlerin ülke içindeki faaliyetlerine ve sebep oldukları huzursuzluklara dikkat çekmiştir. Şimşek ise 1915 olayları sonrası yetim kalan Ermeni çocukları ile ilgilenmek ve ileride bu çocukları kendi amaçları doğrultusunda kullanmak için Suriye’ye nakledilmesi ilgili olarak kurulan Yakın Doğu Yardım Heyeti’nin çalışmaları üzerinde durmuştur⁷. Cemal Sezer de makalesinde 1890-1914 yılları arasında Amerikan misyonerlerin

3 Ahmet Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950, s. 202-205.

4 Gürün, *a.g.e.*, s.140-168.

5 İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayınları, Ankara 2005. Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, “Tehcir Ve Sonrasında Ermeni Yetimlerine İlişkin Gözlemler (1915-1919)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 30, Güz 2019,

6 Bülent Bakar, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk Ve Ermeni Yetimleri Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 2005, cilt 21, sayı 62.

7 Muttalip Şimşek, “Yakın Doğu Yardım Heyeti’nin Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Ermeni Yetimleri Suriye’ye Nakli Meselesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 17, Haziran 2019.

Ermeni olaylarına etkisini değerlendirmiştir⁸. Öney'in⁹ çalışmasında ise Ermeni isyanlarında dış etkenlerden Amerika Birleşik Devletleri'nin Board misyoner örgütünün faaliyetleri açıklanmıştır. Bozkuş; American Boards of Commissioner for Foreign Mission'ın Urfa'daki çalışmalarına değinmiş ve Holmes'un Urfa'da Ermeni Yetimhanesi adlı eseri incelenmiştir¹⁰. Hüseyin Nazım Paşa ise tamamen Osmanlı Arşivinde yer alan Ermeni olaylarına ilişkin belgelerin transkripsiyonu yaparak kitap haline getirmiştir¹¹. Bazı çalışmalarda da Ermeni yetimhaneleri üzerinde durulmuştur¹².

Konuya ilişkin olarak yapılan bu çalışmaların bazıları dönemsel olup, bazıları da misyonerlik adı altında oluşturulan örgütlerin, emperyalist amaçlarla Anadolu coğrafyasındaki faaliyetlerine değinmiştir. Bazılarında da sadece tek bir yetimhane ele alınmış ve o yetimhaneyle ilgili bilgi verilmiştir.

Bu çalışmada ise Ermeni olaylarının başlangıcından Cumhuriyete kadar çıkan isyanlar ve isyanların bastırılması sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin yetim kalan çocuklarının durumları, devletin bu konuyla ilgili çalışmaları ve misyonerlerin yetimlere ilişkin tutumları ele alınmıştır. Çalışmada doküman analiz yöntemi kullanılmış olup konuya ilişkin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivinden bu konuyla ilişkili belgeler değerlendirilmiştir.

Ermeni İsyancıları ve Yetim Kalan Çocuklar

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Doğu Anadolu bölgesinde Ermeniler gizlice örgütlenerek birçok isyan çıkarmışlardır. Bu isyanların çıkmasında Anadolu coğrafyasındaki misyonerlerin etkisi büyüktür. İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Amerika, İsviçre, Danimarka ve Norveç gibi ülkelerin misyoner örgütleri Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiştir. Özellikle Protestanlık mezhebini kabul edebilecek Ermeniler üzerine yoğunlaşmışlardır¹³. Misyonerlerin bu girişimleri Ermenilerin dil ve kültürleri üzerinde etkili olmuştur. Bu durum milli bir alt yapının oluşmasına, Ermenilik bilincinin

8 Cemal Sezer, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine etkileri (1890-1914)", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 3, Sayı 1-2, Haziran-Aralık 2010.

9 Celal Öney, "Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanı'nın Amerika'da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması", *Batman University International participated Science and Culture Symposium*, Volume 4 Issue 3, p. 137-151, October 2012.

10 Yıldız Deveci Bozkuş, "Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları Ve Ermeni Yetim Çocukları", *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014,

11 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük, BOA Yayınları, Ankara, 1998, s. XVIII.

12 Özlem Muraz Budak, "Ayıntab Darüleytanları" *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı25, Aralık 2020. Muttalip Şimşek, "Haruniye Alman Yetimhanesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 4, Sayı/No. 2, Güz/Fall 2019.

13 Öney, *A.g.m.*, s.138.

doğmasına ve bağımsızlık düşüncesinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu amaçlarla açılan okullarda müfredat; din, eğitim ve milliyetçilikle harmanlanmış olup, Ermeni çocuklarına bağımsız Ermeni krallığının yeniden kurulabileceği fikri de empoze edilmiştir¹⁴. Bu yöndeki çalışmalar 19. Yüzyılın son çeyreğinde etkisini göstermiştir.

İlk silahlı Ermeni komiteleri Van'da kurulmuştur¹⁵. Bunda şehrin coğrafi konumu kadar, emperyalist devletlerin ve misyonerlerinin faaliyetleri de etkili olmuştur¹⁶. Ayrıca Kodaman, bu isyanlarının çıkış sebepleri arasında emperyalist devletler ve misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra Ermeni kilisesi ve din adamlarının faaliyetleri ile Osmanlı'dan ayrılmak isteyen diğer Hristiyan unsurların da etkisi olduğunu belirtir¹⁷. Bu ve benzer gerekçelerle, ilerleyen zaman içerisinde birçok yerleşim yerinde Ermeniler isyan çıkarmışlardır. Bu isyanlarda bazı Ermeni tedhiş örgütlerinin bölgeye gönderdiği silahlar da kullanılmıştır. Hatta Hınçak tedhiş örgütü bizzat bazı isyanları organize etmiştir¹⁸. 19.yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Anadolu'nun birçok yerinde ve İstanbul'da örgütlenen Ermeni komiteleri buldukları yerlerdeki Ermenileri isyana teşvik etmişler ve bunun sonucunda Van, Sivas, Erzurum, Mamüret'ül Aziz, Bitlis ve Diyarbakır gibi doğu vilayetlerinin birçok yerinde isyan çıkmıştır. Çıkan bu isyanlarda da pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.

Sivas'ta ilk isyan 1880 Ekim ayında bir kalkışma biçiminde gerçekleşmiştir¹⁹. Olayları Vali yatıştırmaya çalıştıysa da isyancılar, Valiyi yıpratmak için Bab-ı Ali ve yabancı devlet temsilciliklerine gönderdikleri şikâyet dilekçelerini propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Bu eylemlerde Sivas Ermeni Piskoposu önemli bir rol oynamıştır. Valiyi suçlayan bu dilekçeler İstanbul Ermeni patriği tarafından İngiliz büyükelçiliğine gönderilmiş ve olay tersine çevrilerek Valinin Müslümanları Ermenilere karşı kıskırttığı belirtilmiştir²⁰. Ermenilerin bu girişimleri sonucu Sivas valisi görevden alınmıştır²¹. 1890'lı yıllarda yeniden Ermeni olayları artmaya başlamıştır. Bunun

14 Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Yıl 2006, cilt 19, sayı 19, s.88.

15 Gürün, *a.g.e.*, s. 129,

16 Van'da Ermeni İsyancıları (1896-1916), Sakarya Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19862/102027/van-da-ermeni-isyancilari-1896-1916>. (erişim tarihi 11.11.2022)

17 Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü Dergisi*, 1981, cilt 19, sayı 219, s.240-241.

18 Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamüret'ül Aziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2012, sayı 43, s.67.

19 Mevlüt Yüksel, "Sivas Vilayeti ile Çevresindeki Ermeni Olayları Ve Osmanlı Devleti Tarafından Alınan Tedbirler (1892-1896)", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, 23 Ocak 2014, Ankara 2015, s.124.

20 Kemalettin Kuzucu, *İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1882)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2008, s. 98-99.

21 Kuzucu, *a.g.e.*, s. 101.

üzerine de bölgede birçok önlem alınmasına rağmen olaylar engellenememiş ve isyanlar çıkmıştır. 15 Kasım 1895'te çıkan isyanda Müslüman ahaliden 5 kişi ve Ermeni ahalisinden de 438 kişi hayatını kaybetmiştir²². Güreme kasabasında 476 Ermeni ve 64 Müslüman, Divriği kasabasında da yağma olayları olmuş ve bazı karyelerinde 114 Ermeni hayatını kaybetmiş olup, Kürtlerden de can kaybı mevcut ise de naaşları götürülmüş olduğundan sayısı bilinmemektedir. Darende kasabasında da eşyalar yağmalanmış ve 20 Ermeni 2 Müslüman hayatını kaybetmiştir²³.

Amasya sancağında 15 Kasım 1895'te Ermeniler isyan çıkarmışlardır. Bu isyanda Müslüman halkı galeyana getirmek için Kur'an-ı Kerim'e hakaret etmişler ve isyan için cuma gününü seçmişlerdir. Cuma namazı kılınan camiye ateş açmışlar çevredeki Müslümanların da bunlara karşılık vermesiyle olaylar büyümüştür. Yerel yöneticilerin müdahalesiyle isyan bastırılmış olup Ermenilerden 12 kişi hayatını kaybetmiştir²⁴. Amasya sancağına bağlı Havza'da, Köprü kasabasında da isyanlar çıkarılmış ve bu isyanlarda da 50'den fazla Ermeni hayatını kaybetmiştir²⁵. Yine Amasya sancağına bağlı Merzifon kazasında çıkan isyanda ise Müslüman halkın eşyaları yağmalanmış 81 Ermeni ve 20 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Tokat sancağında ve çevredeki bazı karyelerde meydana gelen Ermeni isyanında da 89 kadar Ermeni'nin hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır²⁶.

Karahisar-ı Şarki sancağında da Ekim 1895 de çıkan isyan çok şiddetlenmiş ve pek çok insan hayatını kaybetmiş, birçok ev yağmalanmış ve yakılmıştır. Bu isyanda Müslüman ahaliden 9 kişi hayatını kaybetmiş, 14 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden ise 221 kişi hayatını kaybetmiş olup 120 kişi de yaralanmıştır²⁷.

Ermeniler Doğu Anadolu'da en önemli isyanlarını 1890-1905 tarihleri arasında Erzurum, Bitlis ve Mamüret'ül Aziz vilayetlerinde gerçekleştirmişlerdir. Erzurum vilayetinde ilk kalkışma 1884 yılında gerçekleşmiş olup fazla büyümeden bastırılmıştır. 1890 tarihinden itibaren de sık sık Ermeni isyanları görülmüştür. Bu isyanlarda birçok Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiştir²⁸. 30 Ekim 1895'te Erzurum vakası olarak adlandırılan olaylarda Müslüman ahaliden ikisi asker biri jandarma olmak üzere 21, Rum ahaliden 2, İranlılardan 2, Ermenilerden de 264 kişi hayatını kaybetmiştir²⁹.

22 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi, I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 118.

23 Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s.118-119.

24 Yüksel, *a.g.m.*, s. 138.

25 Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s.133.

26 Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s.118-119.

27 Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s.109.

28 Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamüret'ül Aziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları*, 2012, sayı 43. ss.165-193.

29 Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 171.

Aynı yıl Erzincan vakası olarak bilinen Ermeni isyanlarında; Müslüman ahaliden 11, Ermenilerden de 111 kişi hayatını kaybetmiştir. Erzincan'ın Refahiye kazasında 1 Müslüman, 18 Ermeni, Kuruçay'da 2 Müslüman, 9 Ermeni, Kemah'ta 4 Ermeni ahalisinden, Tercan'da Müslüman ahaliden 25, Ermenilerden 140, Pasinler kazasında bir Müslüman, 28 Ermeni, Kiğı kazasında 50 Müslüman, 20 Ermeni, Eleşkird kazasında 4 Ermeni, Bayburt ve Hınıs kazaları ile Erzurum ve mülhakatında 116 Müslüman, 576 Ermeni hayatını kaybetmiştir³⁰.

Ermenilerin isyan çıkardıkları yerlerden biri de Bitlis vilayetidir. Vilayet merkezinde ve buraya bağlı Muş ve Sason gibi yerlerde birçok isyan çıkarılmıştır. 25 Ekim 1895 tarihinde diğer isyanlarda da gördüğümüz gibi burada da Cuma namazı kılındığı sırada Ermeni komitacılar camilere saldırmışlardır. Sokaklarda devam eden çatışmalarda güçlükle bastırılmıştır. Bu isyan sırasında 38 Müslüman ve 136 Ermeni hayatını kaybetmiştir³¹. Aslında Sason'da 1891 yılından itibaren isyanlar çıkmaya başlamıştır. Ağustos 1894'te oldukça kalabalık Ermeni komitacıları kendi çocukları ve kadınlarını güvenceye aldıktan sonra saldırıya geçmişler ve bölgedeki köylerde yaşayan 200'den fazla Müslümanı öldürmüşlerdir. İsyen Eylül ayının başına kadar sürmüş ve askeri birliklerin bölgeye sevk edilmesi ile Ermeni katliamı durdurulabilmiştir. Bu olaylar esnasında 227 Ermeni'nin öldüğü hükümet tarafından açıklanmış olup Ermeniler ise kendilerine karşı bir katliam yapıldığını ileri sürerek bu sayıyı kabul etmemişlerdir. Onlara göre öldürülen Ermeni sayısı 600 ile 800 arasındadır. Kimileri de bu sayının 900 ile 3000 arasında olduğunu söylemektedirler³². 1904 yılında Sason'da tekrar Ermeniler isyan çıkarmışlar ve bu isyanda da her iki taraftan birçok kişi hayatını kaybetmiştir.

Diyarbakır vilayeti polis komiserliğinden alınan 2 Kasım 1895 tarihli şifreli telgrafta İslam ahalisinin Cuma namazında iken Ermeniler tarafından atılan silahlar ve çıkan isyanda her iki taraftan da hayatını kaybedenler olmuştur. Adı geçen komiserlikten bir gün sonra alınan bilgiye göre her iki tarafın toplan kaybı 150 kişidir³³.

Van vilayetinde 1 Haziran 1896'da Ermeni komitelerinin çalışmaları sonucu isyan çıkmıştır. Aslında bunun için bir yılı aşkın bir süre hazırlık yapılmıştır. 3 Haziran gecesi Ermeni çeteleri devriye gezen müfrezeye ateş açmış daha sonra da Ermeni evlerinden Müslüman ahaliye ateş açılmıştır. Olaylar önlenmeye çalışılmışsa da başarılı olunamamış çatışma devam etmiştir. Van'da bu çatışmalar devam ederken Ermeniler civar kazalarda (Gevaş, Erciş, Adilcevaz) ve çevredeki köylere saldırarak Türkleri katletmişlerdir. 24 Haziran'a kadar devam eden bu Ermeni isyanında 1715 Ermeni hayatını kaybederken 418 Türk de şehit olmuştur³⁴.

30 Hüseyin Nazım Paşa, *aynı yer*.

31 BOA., A. MKT. MHM., 619/7-1.

32 Yüksel, *a.g.m.*, s.178.

33 Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 100.

34 Mustafa Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı Ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, cilt 8, sayı 8, Ankara 1997, s.143.

Bu bahsettiğimiz isyanlar, ilk dönem Ermeni isyanlarıdır. Ermeni isyanları ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir. Bu isyanlar sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin yetim kalan çocuklarının korunması ve sağlıklı bir şekilde hayatlarına devam etmelerini sağlamak devletin görevidir. Bu bağlamda devlet öncelikle kimsesiz kalan bu çocukların korunması, barınması, eğitimlerinin sağlanması, birer meslek sahibi olmaları ve böylece hayata hazırlanmaları için yetimhaneler ve okullar açmaya çalışmıştır.

Aslında Osmanlı'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kimsesiz çocuklara yönelik kurumlar açılmaya başlamıştır. Öksüz ve yetim çocukların korunması, eğitilip topluma kazandırılması amacıyla Mithat Paşa valilik yaptığı Rumeli'de İslahhaneler açmıştır. Ayrıca II. Abdülhamit döneminde açılan Darülaceze de benzer amaçlara hizmet etmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise yaşanan Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşında şehitlerin yetim kalan çocuklarının durumu devleti yeni tedbirler almaya yöneltmiş ve Darüleytamlar kurulmuştur³⁵. Bu açılan kurumlarda sadece savaşta şehit olanların çocukları himaye edilmemiş aynı zamanda bu kargaşa ortamında muhacirler ve mülteciler de verilen hizmetten yararlanmışlardır. Darüleytamlar önce İstanbul'da daha sonra da her sancakta açılmış ve yetimlerin barınması, yeme içmeleri ve eğitimleri ile ilgilenilmiştir³⁶. Darüleytam sayısını arttırmak için ülkeyi terk eden yabancıların okulları ve yurtları Darüleytam haline getirilmiştir. Misyonerlerin ülkeden ayrılmasıyla, misyoner mekteplerinde kalan kimsesiz çocuklar da Darüleytamlara alınarak korunmaları ve meslek sahibi olmaları için çalışılmıştır. İlk etapta 20 adet Darüleytam açılmış fakat bu sayı kısa zamanda yetersiz kalmış ve 1916 yılında 69'a çıkarılmıştır³⁷. Bu kurumlarda kalan yetimlerin sayısı da hayli fazladır.

Ermeni isyanlarının çıkmasında önemli rolü olan misyonerler, kurdukları misyon kuruluşlarıyla Osmanlı ülkesinde etkin çalışmışlardır. Bunlar Amerikan, İngiliz ve Alman misyon kuruluşlarıdır. Bu kuruluşlardan Amerikan Board ve alt birimlerindeki misyonerler gittikleri yerlerde okullar, dini eğitim merkezleri, hastaneler ve yetimhaneler açmışlardır³⁸. Özellikle 1890'lı yıllardan sonra artan Ermeni isyanları sonucunda pek çok çocuğun yetim kalması, misyonerleri bu konuyla ilgilenmeye yöneltmiştir. Anadolu'nun değişik yerlerinde yetimhaneler açmışlardır. Yetimhanelerin açıldığı vilayetlerin başında Diyarbakır gelmektedir. Bu kurumların ruhsatsız açılmaması gerekirken buna pek de uyulmadığı görülmektedir. Palu kazasına bağlı Habab köyünde bulunan

35 Ersin Müezzinoğlu, "I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve Eğitimi: Darüleytamlar", *History Studies International Journal of History*, 4/1 2012, s.399.

36 Salih Özkan, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", *Seçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı:19, Bahar 2016, s.211-213.

37 Özkan, *a.g.m.*, s 216.

38 Mevlüt Yüksel, "Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Usseher'in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 67, 2020, s. 566.

Manastırda Ermeni Patrikhanesi tarafından yetimhane oluşturulmuştur. Birçok Ermeni çocuk buraya getirilerek ihtiyaçları karşılanmıştır. Manastırdaki papaz tarafından da çocuklara eğitim vermeye çalışılmıştır. Ruhsatsız olarak açılan bu yetimhane 1899 yılında kapatılmıştır. Daha sonra Ermeni patrikliğinin girişimleri söz konusu olsa da Manastırın koşullarının uygun olmamasından dolayı buna izin verilmemiştir³⁹.

Adana olaylarından sonra yetim kalan çocuklar için Almanlar tarafından bir yetimhane de Haruniye’de açılmıştır. Haruniye’nin küçük bir yer olmasına rağmen seçilme nedeni, burada bir Alman okulunun olması ve ayrıca Protestan kilisesi ile Protestan topluluğunun bulunmasıdır. Alman okulunu yetimhaneye dönüştürmüşler ve 160 yetim çocuğu buraya yerleştirmişlerdir. Yetimlerin eğitiminde Alman misyonerler etkili olmuşlardır. Bu çocuklara mesleki eğitim verilerek bir meslek sahibi olmaları ve 18 yaşından sonra yetimhaneden ayrıldıklarında kendi hayatlarını kurlmaları hedeflenmiştir⁴⁰. Burada da görüldüğü gibi yetimhane olarak seçilen yerlerin bazı özellikleri dikkat çekicidir. Amaç sadece yetimleri koruyup kollamak değil, kendi amaçları için onları eğitmek ve ileride kullanmaktır. Benzer örnekler birçok vilayette de görülmektedir.

Son dönemlerinde Osmanlının içinde bulunduğu durum da aslında yabancı ülkelere ve misyonerlere fırsat vermiştir. Bu dönemlerde yaşanan savaşlar, kaybedilen topraklar ve oralardan gelen göçler, Ermeni isyanları gibi yaşanan birçok olay beraberinde pek çok yetim ve bakıma muhtaç çocuğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlk dönemlerde çocukların barınması, karınlarının doyurulması, eğitilmesi ve istihdam edilmesi yerel kuruluşlar ve sivil toplum örgütlerinin açtığı darüleytamlar aracılığı ile sağlanmıştır. Üst üste yaşanan savaşlar ekonomik sıkıntılar ve iç olaylar devletin bu kurumlara desteğini zorunlu kılmıştır. Böylece Maarif Nezareti bütçesinden darüleytamlara pay ayrılmıştır⁴¹. Olumsuz koşulların devam etmesi, yetim çocukların sayılarının artması, devleti yönetenleri de zorlamış ve devlet bazı darüleytamları kapatmak zorunda kalmıştır. Lakin bir türlü koşulları düzeltemeyen devlet, mevcut darüleytamların yetersiz kalması üzerine yeniden bu kurumların sayısını arttırmak zorunda kalmış ve her vilayete darüleytam açılması kararlaştırılmıştır. Böylece darüleytam sayısı 80’in üzerine çıkmış, sayının artması buraların kontrolünde sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur⁴².

39 Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbekir Vilayeti’nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey’in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2010), s.105-106.

40 Şimşek, *a.g.m.*, s.707-710.

41 İzzettin As, *Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olan Darüleytamlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Doktora tezi, İstanbul 2020, s. 332.

42 As, *a.g.t.*, aynı yerde.

Ekonomik açıdan zayıflamış olan devlet, bakıma muhtaç yetim çocukların ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanırken, yabancı devletler ve misyonerleri harekete geçmiş ve ülkede birçok yetimhane açmışlardır. Bunlardan bir tanesi Alman Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Christliches Liebeswerk in Orient)'dir. Bu kuruluş Maraş, Mamüret'ül Aziz ve Van'da çalışmalar yapmıştır. Misyonun kurucusu Ernst Lohman Anadolu'da ilk gezisini 1896 yılında yapmış ve geri dönerken de yanında Ermeni yetimlerinden birkaç çocuğu götürmüştür. Kısa süre sonra tekrar Anadolu'ya gelmiş ve yine yanında bir kısım yetimi götürmüştür. Götürülen bu yetimler Alman ailelerin yanına verilmiştir⁴³. Bu şekilde olmayacağı anlaşılınca Anadolu'da Ermeni yetimler için yetimhaneler açma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla Mamüret'ül Aziz'de beş, Sivas'ta bir erkek, Maraş'ta bir kız yetimhanesi ile Van ve Muş'ta da yetimhaneler açmışlardır⁴⁴. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Almanlar 1909'da Adana ve çevresinde meydana gelen olaylara binaen Haruniye karyesinde de bir yetimhane açarak çalışmalara başlamışlardır⁴⁵. Ayrıca Cemal Paşa'nın olurlarını alarak Halep'te de bir yetimhane daha açmışlar ve eski bir yetimhaneyi de devralarak kullanılır hale getirmişlerdir⁴⁶. Bunların dışında İstanbul, İzmir ve Beyrut'ta birer, Kudüs'te de üç yetimhane daha açmışlardır⁴⁷.

Almanların bu bölgedeki faaliyetlerinin yanı sıra İsviçreli ve Amerikalı misyonerler de Ermeni yetimlerine ilişkin bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Çeşitli kampanyalar düzenleyerek topladıkları nakitlerle birlikte Amerikalıların ve Ermenilerin katkılarıyla Sivas, Gürün, Arapkir, Barsedağ, Bursa gibi yerlerde yetimhaneler açmışlardır. Ayrıca Amerikan misyoner okullarının bulunduğu yerlerde de Ermeni yetimleri için yetimhaneler açmışlar, hatta bazı yetimleri farklı yerlere nakledip oralarda da yetimhaneler açmaya çalışmışlardır⁴⁸.

Fransızlarda bu tür girişimlerde bulunmuşlar ve Anadolu'nun birçok yerinde yetimhane açmışlardır. Yazışmalardan anlaşıldığına göre Fransız rahipler İstanbul'da Çukurbostan'da birkaç yüz yetimin barınabileceği bir yetimhane açmak istemişler ve bu iş için Fransız hükümeti rahiplere 40 bin frank vermiştir. Osmanlı yönetimi de gereken izni vermiş ve yetimhane için bir arsa tahsis edilmiştir. Tahsis edilen arsada sebze ve ağaçların olmasına binaen bahçıvanlara 7499 kuruş ödenerek mağdur olmamaları sağlanmıştır⁴⁹.

Rusya'dan sonra Ermeni meselesiyle yakından ilgilenen İngilizler de Ermeni yetimleri için girişimlerde bulunmuşlardır. Mondros Mütarekesi

43 Şimşek, *a.g.m.*, s. 704.

44 Selma Çetinkaya, *1915-1923 Yılları Arasında Türkiye'deki Ermeni Yetimleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 81.

45 Şimşek, *a.g.m.*, s. 701.

46 Çetinkaya, *a.g.t.*, s. 83.

47 B.O.A., İ.HR. H.MŞ. İŞO., 136/14.

48 Çetinkaya, *a.g.t.*, s. 75, 82.

49 B.O.A., İ.HR., 221/12899,

sonrası Osmanlı yönetimine baskı yaparak İstanbul'da bazı binalara zorla el koyarak buraları Ermeniler için yetimhane haline getirmişlerdir⁵⁰. Anlaşılacağı üzere Devletin yetersiz kaldığı son dönemlerinde Batılı devletler kurdukları çeşitli misyon kuruluşlarıyla ülkenin dört bir yanında birçok yetimhane açarak buralara Ermeni yetimlerini toplayıp, kendi amaçları doğrultusunda kullanmak istemişlerdir. Kimileri de bu çocuklar üzerinden gelir sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı tebaasından alınan bilgiye göre Armavir'de bazı Ermeni tüccarlarının sözde Sason'daki Ermeni yetimleri için yardım topladığı anlaşılmış ve yerel jandarma birlikleri söz konusu tüccarları tutuklayarak cezaevine göndermiştir⁵¹. Yine sözde Sason'daki Ermeni yetimlerine para toplamak amacıyla Avukat Berberof'un yardımıyla Rustof'a gelen Londra Ermeni komitesine mensup iki Ermeni tutuklanarak Sibiryaya sürülmüştür. Rusya'nın değişik yerlerinde Ermeni yetimleri için para toplayan birçok Ermeni de yakalanmış ve tutuklanarak gereken cezalara çarptırılmıştır⁵². Anlaşılan odur ki; izlenen Ermeni politikaları Ermeni yetimleri üzerinden kişisel kazanç sağlayan Ermeniler'in de ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bazı ülkelerde de çeşitli yardım cemiyetleri Ermeni yetimleri için zaman zaman yardım toplamışlardır. Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda, Hans Fisher'in Ermeni yetimlerine gönderilen yardımların dağıtımını hususunu soruşturmak için İsviçre İane Cemiyetinden emir aldığı ve bu kişinin Gürün ve Maraş'a gitmesi için Fransız konsolosluğunun ısrar ettiği görülmektedir⁵³. Ermeni yetimleri her dönem yabancıların ilgi odağı olmuştur.

Ermeni isyanları sonucu yetim kalan Ermeni çocuklarıyla yakından ilgilenen misyonerler Anadolu'nun her yerini dolaşarak, topladıkları Ermeni yetimlerini kız ya da erkek fark etmeksizin bir şekilde kendi yetimhanelerine yerleştirmek için büyük çaba sarf ettikleri dönemin yazışmalarından da anlaşılmaktadır. 21 Haziran 1896 tarihli Mamüret'ül Aziz vilayeti valisi Rauf beyin gönderdiği telgrafnamenede kimsesiz kalan Ermeni yetimlerinden 10 kız çocuğunun İzmir'deki Amerikalıların idaresinde bulunan yetimhaneye gönderileceği Harput'taki bir Amerikan misyoneri tarafından bildirilmiş ve bu talepleri kabul edilmiştir⁵⁴. Yine aynı belgede İzmir'de bulunan Alman rahipleri Harput'lu 10 Ermeni yetimi İzmir'deki yetimhanelerine almak istediklerini ve bunların gitmelerine izin verilmesini istemişlerdir. Hatta yetimhaneye gönderilecek 10 yetim kız çocuğunun, daha önce gönderilmelerine izin verilen çocuklardan başka çocuklar olduğu bildirilerek, bu yetimlerin de gönderilmelerinde bir mahzur olmadığı belirtilmiştir.

50 BOA. DH. KMS, 52-2/79.

51 BOA. DH. ŞFR-1, 109-42.

52 BOA. HR. ŞFR-1, 109-17.

53 BOA. HR. ŞFR., 213-115.

54 BOA. A MKT. MHM., 658-38.

Bir başka belgede ise Urfa'dan yine İzmir'deki Alman yetimhanesine gönderilecek 10 Ermeni yetim kız çocuğu ile yetimhaneye başka yerlerden gönderilecek Ermeni yetimlerine de engel olunmaması istenmiştir⁵⁵.

Halep valisinin Dâhiliye Nezaretine yazdığı yazıda, Maraş'ta bulunan İngiliz temsilci tarafından Maraş, Zeytun ve Andırın kazalarından Ermeni Katolik ve Protestan milletine ait 20 erkek yetimin Kudüs, 15 kız yetimin Deraliye ve 3 kız yetimin de İzmir yetimhanesine gönderileceği beyanıyla mürur tezkeresi istenmiştir. Ayrıca Maraş'taki Ermeni sorumlusu da Ermeni patriğinden aldığı emir üzerine Andırın ve Göksun cihetlerindeki Ermeni yetimlerinden Dersaadet ve İzmir yetimhanelerine gönderilmek üzere 30 kız çocuğunun toplanmasını talep edilmiştir⁵⁶.

Halep valisi Raif Bey ise Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta da Halep'teki bir kısım Ermeni yetimden 10 yaşından 16 yaşına kadar olanlardan 24 çocuğun iâşe ve eğitimleri için Beyrut'taki Alman Viyakatis yetimhanesine gönderilmelerine ruhsat verilmesini istemiştir⁵⁷.

Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıda da Harput'taki Amerikan misyoneri Bormen, 30 Ermeni yetiminin İzmir ve Bursa yetimhanelerine gönderilmesi için tezkere talebini Mamüret'ül Aziz vilayetine bildirmiştir. Vilayetten cevaben gelen yazıda da yetimlerin ülke dışına çıkarılmaması şartıyla bu çocukların gönderilmelerine ruhsat verilmiştir⁵⁸.

Dersaadet ve taşradaki Ermeni yetimhanelerinden 31 yetimin Beyrut ve Kudüs'teki Alman mekteplerine nakli konusu, Alman sefaretî tercümanı tarafından dile getirilmiş ve bu hususta Bab-ı alî'ce gereğinin yapılması istenmiştir⁵⁹. Bunu üzerine de Kudüs'teki Alman mektebine ve yetimhanesine 31 Ermeni yetiminin gönderilmesine yönelik Alman sefaretinin isteği doğrultusunda izin verilmiştir. Bu çocukların vapurla gönderileceği belirtilmiştir⁶⁰. Ayrıca bu yetimler dışında Kudüs'teki Alman yetimhanesinde terbiye ve iâşe olunmak üzere Dersaadet ve Maraş'tan kız ve erkek 82 Ermeni yetimin daha gönderilmesi uygun bulunmuştur⁶¹.

Yetimhanelerin koşulları, yetimlerin başka yerlere nakledilmesi gibi konular misyonerler tarafından çokça kullanılmıştır. Bu bağlamda Arapkir'de bulunan kız ve erkek 8 Ermeni Katolik yetimin oradaki iâşelerin yetersiz olmasından dolayı Dersaadet Katolik yetimhanesine alınması talep edilmiştir. Ayrıca bu yetimlerin Arapkir'den Dersaadet'e getirilmesinde Arapkir yöneticileri tarafından gösterilecek güvenilir bir kişinin onlara eşlik etmesi istenmiştir⁶².

55 BOA. DH. TMIK. M., 13-39.

56 BOA. DH. TMIK. M., 35-43.

57 BOA. DH. TMIK. M., 25-76.

58 BOA. HR- TH. 194-14.

59 BOA. DH. TMIK. M., 25-109.

60 BOA. DH. TMIK. M., 26-22.

61 BOA. A.) MKT. MHM., 539-13.

62 BOA. DH. TMIK. M., 26-29.

Görüldüğü gibi Devlet gücü oranında yetimlerin güven içinde, daha iyi koşulları olan yetimhanelere nakledilmesi hususunda üzerine düşeni yapmaya çalışmıştır. Urfa'da meydana gelen isyan sırasında bir takım Ermeni çocuklarının yetim kaldığını anlaşıncı, Devlet derhal harekete geçmiş ve Halep vilayetine gönderilen şifre bu çocukların kaç kişi olduğu ve annelerinin olup olmadığını araştırmaları ve konu hakkında yönetime bilgi verilmesini istemiştir⁶³.

Yine Arapkir'de oturan Ermeni Katolik cemaatine mensup 12 yetimin Dersaadet'e gelmelerine mani olunmaması hakkında kaymakamlığa yazı yazılmıştır. Bu yazıya istinaden gönderilmek istenen yetimlerin Ermeni Katolik cemaatine mensup olmakla beraber Amerika'ya firar etmemeleri koşuluyla İzmir ve Bursa'daki yetimhanelere gitmek üzere Dersaadet'e getirilmelerinde sakınca olmadığı bildirilmiştir⁶⁴. Buradan da anlaşılacağı gibi Ermeni yetimlerinin bazıları yasal olmayan yollarla yurt dışına götürülmek istenmiştir.

Sivas'ta çıkan Ermeni isyanında kimsesiz yetim kalmış olan çocukların bazılarının Dersaadet'teki Ermeni yetimhanesine gönderilmesi ve kalan diğer yetimlerin de erbab-ı himmet ve güvenilir hanelere yerleştirilmeleri hususu Sivas valisi Hüseyin Hilmi Bey tarafından bildirilmiştir. Bu bağlamda isyanın görüldüğü mahallerden Dersaadet'e gönderilmeyen, 5 yaşından 10 yaşına kadar olup, yetim kalan çocuklardan erkek olmak şartıyla 20'şer kişilik, çocuklar için ayrılmış, Ermenilere ait yerlere yerleştirilmeleri, infak ve iaşelerinin temin edilmesi istenmiştir⁶⁵.

Bitlis'te meydana gelen isyan sırasında da yetim kalan Ermeni çocuklara ilişkin tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bu yetimlerin İzmir'de yeniden düzenlenmiş olan yetimhaneye gönderilmelerine izin verilmesi istenmiştir. Bu konuya ilişkin Bitlis'e gönderilen telgrafta yetimlerin İzmir'e gönderilmesi isteniyor mu? Bunlar kaç kişi? Kaçı kız, kaç erkek? Çocukların anneleri ya da velileri yok mu? Şimdi kimlerin taht-ı terbiyesinde ve idaresinde oldukları sorulmuştur. Bu bağlamda Bitlis'ten gönderilen telgrafta yetimhaneye gitmek isteyen biri muallim olmak üzere, beş kız ve bir erkekten bahsedilmektedir. İkisinin babası vukuattan birkaç yıl önce, ikisinin babası ise vukuat sırasında, birinin babası da daha sonra hayatını kaybetmiştir. Bunların kendilerine bir hayat kurmaya çalıştığı, ikisinin burada Amerikalı misyonerler nezdinde muallim ve hizmetçilik yapan valideleri ve sair akrabalarının taht-ı terbiye ve idaresinde oldukları anlaşılmıştır. Bu çocuklar için mürur tezkeresi verilerek İzmir yetimhanesi ne gönderilmeleri istenmiştir⁶⁶. Yine Bitlis'ten gönderilen bir yazıda; Bitlis'ten 20 kadar Ermeni yetiminin Trabzon yolu ile Dersaadet'e gönderildikleri lakin bu çocukların terbiye ve iâşe için bir kısmının İzmir, bir kısmının da Bursa'daki Amerikan yetimhanelerine yerleştirilmeleri gündeme getirilmiştir. Bu konuya ilişkin yetimlerinin buralara yerleştirilmelerinde bir

63 BOA. A.) MKT. MHM., 651-27.

64 BOA. DH. TMK. M., 26-29.

65 BOA. A.) MKT. MHM., 662-23.

66 BOA. A.) MKT. MHM., 702-21.

sakinca olmadığı bildirilmiş ama bunların buralardan alınarak Amerika'ya götürülme ihtimali olduğundan duruma göre hareket edilmesi üzerinde durulmuştur⁶⁷. Yazıdan da anlaşılacağı gibi yetimlerin misyonerler tarafından yurt dışına çıkarılmaları ve oralarda belirli amaçlar doğrultusunda yetiştirilmeleri hususu sıkça denenmiştir.

Erzurum'da da benzer nedenlerle yetim kalan Ermeni çocuklarını yabancı devlet temsilcileri, çeşitli bahanelerle farklı yerlerdeki kendi kontrollerinde olan yetimhanelerine götürmek istemişlerdir. Bu konuda Erzurum İngiltere konsolosu tarafından 40'tan fazla Ermeni yetimi toplanarak Dersaadet'e gönderilmek üzere Trabzon'a gelmelerinde bir mani olmadığı bildirilmiştir. Erzurum Valisi Rauf beyin gönderdiği bir yazıda da Amerika misyonerlerinin 4 yaşından 16 yaşına kadar erkek ve kız 17 Ermeni yetimini Bursa ve İzmir yetimhanelerine gönderilmek üzere tezkere talebinde buldukları, fakat henüz cevap alınmadığı bildirmiştir. Ayrıca Tercan'da 12'şer yaşında 8 Ermeni kız çocuğunun misyoner mektebine gönderildiği öğrenilmiş ve bunun üzerine de velilere çocuklarını adı geçen mektebe göndermemeleri bildirilmiştir⁶⁸. Misyonerlerin etkili olduğu bölgelerde sık sık Ermeni yetimlerinin Devletten gizli bir şekilde misyoner mekteplerine alındığı görülmektedir. Bu durum tespit edildiğinde ise Devlet olaya müdahale ederek, bu çocukları o mekteplerden alıp, farklı şehirlerdeki yetimhanelere sevk edip oralarda gerekli eğitimleri almalarını hususunda çalışmalar yapmıştır.

Yabancıların açmış olduğu bazı yetimhanelere Ermeni yetimlerinin yerleştirilmesi konusu sık sık gündeme getirilmiştir. Bunlardan birisi de Kudüs'te bulunan Alman yetimhanesidir. Alman misyonerler, isyan çıkan bölgelerde yetim kalan Ermeni çocukların eğitim ve işlerini bahane ederek, Kudüs'teki yetimhanelerine bu çocukların sevk edilmeleri hususunda ısrarcı davranmışlardır. Bu konuyla ilişkili olarak 21 erkek ve 11 kız Ermeni yetiminin Kudüs'teki Alman yetimhanesine nakledilmeleri istenmiştir. Yine adı geçen yetimhaneye aynı gerekçelerle Maraş'taki 50 yetim çocuğun gönderilmesi için Halep Vilayeti Celile'sine başvurmuşlardır. Bu talep uygun bulunmuş ve çocuklar için gerekli izin verildiği bildirilmiştir⁶⁹.

Ermeni isyanları sırasında hayatının kaybedenlerin yetim kalan çocuklarına ilişkin zaman zaman abartılı rakamlar da verilmiştir. Bunlardan biri Erzurum Amerika konsolosudur. Amerika'ya gönderdiği raporda bölgede meydana gelen isyan neticesinde elli bin civarında çocuğun yetim kaldığını ve bunların dışında birçok ailenin zor durumda olduğunu belirtmiştir. Bu rapor Washinton Post gazetesinde yayımlanmıştır. Raporun gerçeği yansıtmadığı, rakamların ve verilen bilgilerin mübalağa edildiği Van valisi tarafından Dahiliye Nezaretine yazılan bir yazıdan anlaşılmaktadır. Ayrıca bu raporun reddedilmesi de istenmiştir⁷⁰.

67 BOA. DH. TMIK. M., 24-29.

68 BOA. A.) MKT. MHM., 640-39.

69 BOA. A.) MKT. MHM., 539-15.

70 BOA. A.) MKT. MHM., 541-1.

Ermeni Patrikhanesi de Anadolu'nun farklı yerlerinde bulunan Ermeni yetimlerinin terbiye ve iâşe sorunlarını gündeme getirerek bu çocukların merkezi yetimhanelere sevk edilmesi için izin verilmesini istemiştir. Birecik'ten ve Siverek'ten ikişer ve Urfa'dan da 6 yetim çocuk olmak üzere 10 kişi ve ayrıca Urfa ve Maraş sancakları ile Ayntab ve Kilis kazalarında yetim kalan çocuklardan bazılarının da Dersaadet'e gönderilmesi talep edilmiştir⁷¹. Patrikhane sadece yetim çocukların nerelerde barındırılacağı dışında, yetimhanelere yetimlerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla aylık para da göndermektedir. Bu konuya ilişkin olarak Diyarbakır ve çevresindeki Ermeni yetimhanelerine Patrikhaneden gönderilecek olan paranın nasıl kullanılacağı hususunda, içinde ruhani memurların da yer aldığı bir komisyon kurulmuş ve paranın idaresi bu komisyona bırakılmıştır. Hatta bu paranın sağlık için harcanacağı belgelendirilmedikçe kullanılmasına izin verilmemesi istenmiştir⁷².

Dersaadet Ermeni yetimhanesine ve güvenilir bazı hanelere yerleştirilerek, terbiye ve iâşelerinin sağlanması için Patrikhaneye 345 yetimin gönderilmesi talep edilmiştir. Bu yetimlerin 25'i Trabzon, 15'i Malatya, 25'i Diyarbakır, 5'i Bitlis, 10'u Sason, 5'i Ayntap, 25'i Palu, 25'i Bayburt, 20'si Gürün, 10'u Van, 25'i Urfa, 40'ı Mamüret'ül Aziz, 25'i Eğin, 5'i Sis, 35'i Arapkir, 5'i Hısn-ı Mansur (Adıyaman), 15'i Erzincan, 10'u Çüngüş ve 10'u Kilis'ten istenmesi söz konusudur. Bu bölgede faaliyet gösteren bazı misyonerler terbiye ve iâşe konusunu bahane ederek daha fazla yetimin Dersaadet'e gönderilmesini istemişlerdir. Bu talepler karşısında yetkililer, bu yetimlerin ait oldukları vilayetlerde kalmalarının daha sağlıklı olacağını düşünmüşlerdir. Merkeze gönderilecek çocukların hem doğdukları ve alışkın oldukları çevreden ayrılmaları hem de şehirlerarasındaki mesafeler sebebiyle de çok zorlanacaklarını belirtmişlerdir. Dersaadet'e gönderilmek yerine buldukları yerlerde ihtiyaçlarının karşılanmasının daha uygun olacağı ifade edilmiş olmasına rağmen bu çocukların nerelerden ve nasıl getirilecekleri hususunda gerekli yazışmalar yapılmıştır. Bu yetimlerin dışında Bitlis'te bulunan Amerikan misyonerleri İzmir ve Bursa'daki misyoner yetimhanelerine gönderilmek istenen 6 erkek ve 10 kız çocuğu için hareke geçmiş ve bu çocukların Dersaadet'teki Ermeni yetimhanesine ya da güvenilir evlere yerleştirilmelerini istemişlerdir. Ayrıca diğer yetimhanelerden de Dersaadet'e gönderilecek olan yetimlerin beşerli altışarlı grup olarak gönderilmesine itina gösterilmesi hususunda Mamüret'ül Aziz vilayetince, kaymakamlığa yazı gönderilmiştir⁷³. Buradan da anlaşıldığı gibi merkezi yönetim, yetim çocukların korunması ve güven içinde Dersaadet'te ulaşmaları için gücü oranında tedbirler almıştır.

Harpüt, Arapkir ve Eğin kazalarında öksüz kalmış olan Ermeni yetimlerinden bazılarının yine Dersaadet'teki Ermeni yetimhanesine bazılarını da güvenilir hanelere yerleştirilmesi istenmiştir. Ayrıca Ermeni Patrikliği

71 BOA. DH. TMIK. M., 35-22.

72 BOA. DH. TMIK. M., 40-4.

73 BOA. A.) MKT. MHM., 702-22, BOA. DH. TMIK. M., 41-46. BOA. MV., 95-78.

buralara yerleştirilecek olan yetimlerin eğitimleri ile ilgilenilmesini ve iaşelerinin karşılanmasını talep edilmiştir. İlk etapta isyandan önce yetim ve kimsesiz kalmış olan 25 kız ve erkek yetim çocuğun, ki bu çocukların buldukları yerlerde Amerikalıların mekteplerinde eğitim gördüğü lakin kendi öğretmenleri nezdinde terbiye edilmelerinin daha uygun olacağı belirtilerek, Dersaadet'e getirilmeleri istenmiştir. Bu istek yerinde bulunmuş ve bu çocukları Dersaadet Ermeni yetimhanesine teslim etmek üzere onlara Harput'lu Harar veled-i Serkis ile Candanoğlu Musiç'in refakat etmeleri kararlaştırılmıştır. Canik Sancağı mutasarrıflığından alınan telgrafta da bu kişilerin, çocuklarla birlikte Gürcü vapuruyla hareket ettikleri bildirilmiştir⁷⁴. Burada da yine çocukların güven içinde gelebilmeleri için yanlarına yetişkinlerden refakatçı konulduğunu görüyoruz.

Protestan milleti vekili tarafından Adliye ve Müzahip Nezareti Celilesine yazılan bir yazıda Protestan cemaatine mensup 38 yetim çocuğun Maraş'tan Dersaadet ve İzmir yetimhaneleriyle Kudüs-u Şerife gönderilmek üzere oldukları belirtilerek bu çocukların buldukları yerde terbiye ve iaşelerinin karşılanması mümkün ise memleketlerinden uzak mahallere gönderilmemelerinin münasip olacağını bildirilmiştir. Bu çocukların buldukları yerlerde iaşelerinin karşılanmasına çalışılması ve bazı çocukların da bir ay tahsil görmek için mektebe gönderilmelerinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Çocukların buldukları mahallerde terbiyelerinin uygun olmasına rağmen, koşulların uygun olamadığı ileri sürülerek birkaçının Dersaadet ve İzmir yetimhaneleri ile Kudüs-u Şerife gönderilmelerinin gerekliliğini üzerinde durulmuştur⁷⁵. Kuşkusuz yetim çocukların buldukları yerlerde akrabaları ve kendi cemaatleri içinde her türlü ihtiyaçları karşılanarak yaşamlarını sürdürmeleri en ideal olanıdır. Fakat çeşitli gerekçelerle bu çocuklar doğdukları yerlerden koparılmış ve hiç tanımadıkları yerlere götürülmüşlerdir. Bu yazışmadan da anlaşılacağı üzere Protestan cemaatine mensup oldukları ifade edilen 38 yetimin Maraş'tan alınarak 15'nin Boğaziçi'nde Büyükdere'deki Alman mektebinde talim ve terbiye olunmak üzere Dersaadet'e, 3'ünü İzmir'e ve 20'sinin de Kudüs-ü Şerifteki Alman yetimhanelerine gönderilmesi için Adliye ve Müzahip Nezareti Celile'sinden tezkere talep edilmiş olup, çocukların akrabalarının da bu duruma razı oldukları belirtilerek izin konusunda engel çıkarılmaması Almanya sefaretince talep edilmiştir. Ayrıca adı geçen yetimlerin Protestan veya Ermeni olup olmadığının araştırılması istenmiştir⁷⁶.

Yine Almanya sefaretini tarafından Maraş'tan 15 Ermeni kız yetimin bir muallim ile beraber Beyrut'taki Alman yetimhanesine gönderilmesi için ruhsat talep edilmiştir⁷⁷.

74 BOA. DH. TMIK. M., 34-49, BOA. DH. TMIK. M., 38-89.

75 BOA. DH. TMIK. M., 40-2.

76 BOA. DH. TMIK. M., 41-50

77 BOA. DH. TMIK. M., 43-18.

Ermeni yetimleri üzerindeki bu girişimler Türkiye Cumhuriyeti' nin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Belli yaş aralığındaki yetimler yurtlarından koparılarak merkezlerdeki yetimhanelere gönderilmişlerdir. Maraş'tan 10, 9 ve 7 yaşında 3 yetim çocuk İzmir yetimhanesine, 14 ile 6 yaş aralığında 17'si Maraş'tan 3 tanesi ise Zeytun'dan olmak üzere 20 çocuk Kudüs-ü Şerif yetimhanesine ve 4 ile 10 yaş aralığında 5 çocuk Maraş'tan, 7 Zeytun'dan ve 3 çocuk da Andırın'dan Dersaadet yetimhanesine sevk edilmişlerdir⁷⁸.

Bitlis'in bazı kaza ve karyelerinden Ermeni ve Protestan milletine mensup 22 yetim çocuğun 10'unun İzmir'e, 12'sinin de Bahçecik kasabasına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Amerika misyonerlerince İzmir'deki Almanya yetimhanesine verilmek üzere, 2'si erkek 8'i kız 10 çocuk Osib Simonyan eşliğinde Dersaadet'e gönderilmiş ve bunlara ayrı ayrı mürur tezkeresi verilmiştir⁷⁹.

Diyarbakır, Palu ve Çüngüş'teki yetimhanelerde bulunan Ermeni çocuklarının terbiyeleri ve işlerinin nasıl karşılanacağı hususunda Meclis-i Mahsus-ı Vükelaca verilecek karara göre hareket edilmesi ve yapılan ianata engel olunmaması istenmiştir⁸⁰. Aynı yetimhanelerde kalan Ermeni ve Protestan milletine ait çocukların gündüzleri Protestan mektebine devam ettikleri halde son günlerde mektebe gitmedikleri, yetimhanelerde de bu çocukların terbiyesine dair bir emarenin bulunmadığı yapılan tahkikat sonucu anlaşılmıştır⁸¹. Görüldüğü gibi Diyarbakır ve çevresindeki Ermeni yetimhanelerindeki durumlar yetkililer tarafından takip edilmiş, ihmallerin üzerine gidilerek, yetimlerin eğitimleri ve işleri için gerekli olanlar yapılmaya çalışılmıştır.

Diyarbakır vilayetinde Siverek karyesinden 10 yaşına kadar 5, Çermik karyesinden 11 yaşına kadar 7 ve Mamuret'ül Aziz vilayetinin Adıyaman karyesinden 11 yaşına kadar 6 Ermeni yetimin Kudüs-ü Şerif'teki Alman yetimhanesine götürülmesine izin verilmesi için Almanya Sefaretince müracaat edilmiştir. Yine Kudüs'teki Alman yetimhanesine yerleştirilmek üzere Diyarbakır vilayeti dahilinde Mardin şehrinde beklemekte olan yetimlerin yola çıkmalarına izin verilmesi istenmiş ise de yetimlerin 30 kişi olmasına rağmen yetkililerin yalnız 12'sine ruhsat vermesi üzerine Almanya sefreti kalan 18 yetimin de Kudüs-ü Şerif'e gönderilmesini talep etmiştir⁸².

Ermeni yetimleriyle yakından ilgilenen yabancılar, ülkenin birçok yerine pek çok yetimhane açmış olmalarına rağmen bunlarla yetinmeyerek yenilerini açmak için de büyük gayret sarf etmişlerdir. Bunlardan birisi de Almanya devleti tebaasından, Berlin Şirket-i Hayriye'si reisi Doktor Libos'un imzası ile verilen arzuhaldir. Bu arzuhalde Diyarbakır'da bir yetimhane açılması için izin talep edilmektedir. Palu serkomiserliği ve zabıta marifetiyle açılması planlanan bu

78 BOA. DH. TMIK. M., 40-2.

79 BOA. DH. TMIK. M., 40-20.

80 BOA. DH. TMIK. M., 68-31.

81 BOA. DH. TMIK. M., 53-17.

82 BOA. DH. TMIK. M., 53-8.

yetimhaneye alınacak çocukların isimleri, geldikleri şehirler ile velilerinin rıza ve muvaffakiyetlerinin olup olmadığı, hüviyet ve mahiyetlerine ilişkin tahkikat yapılmıştır. Yapılan tahkikatta Eğil ve Hani nahiyelerinden olduğu söylenen yedi çocuğun ortada olmaması ve yetimhaneye toplanacak diğer çocukların da bir kısmının velilerinin onayı olmağı, bazılarının da para ile izam edildikleri anlaşılmıştır. Dolayısı ile çocukların buldukları yerde yaşelerinin karşılanması ve orada biran evvel mektebi sanayinin açılması ile de eğitimlerinin sağlanması istenerek, açılmak istenen yetimhaneye ruhsat verilmemesi, eğer ruhsat verilecekse Devlet-i Aliye'den bir müdür tayini ile idarenin hükümetçe denetim altına alınmasının uygun olacağı belirtilmiştir⁸³. Doktor Libos'un tuttuğu defterde yetim çocuklara ilişkin şu bilgiler mevcuttur. Diyarbakır ve kazalarından velilerinin rızası olmayan yaşları 5 ile 13 arasında 23 kız 38 erkek toplam 61 çocuk, velilerinin rızası olan yaşları 5 ile 12 arasında 14'ü kız 12'si erkek 26 çocuk ve ahvali bilinmeyen ise 3 kız 4 erkek toplam 7 çocuktur. Defterden anlaşıldığına göre yapılan tahkikatta 87 çocuğun velileriyle görüşülmüş ve bunlardan 61'inin yetimhaneye girmelerine velilerinin muvafakat vermediği, 26'sının muvafakati var ise de bunların para ile izam edilmiş ve ianeye muhtaç olmadıkları anlaşılmıştır. Yedi çocuğunda orada olmamasından dolayı haklarında tahkikat yapılamamıştır⁸⁴. Doktor Libos'un bu kadar ayrıntılı çalışması ve çok sayıdaki yetim çocukların akrabalarıyla görüşmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu durum bölgedeki yetkililerin duyarsızlığına işaret edebilir. Ancak daha sonrasında 26 çocuk için alınan muvafakatlerin para ile sağlandığının belirlenmesi durumu biraz daha olumlu kılmıştır.

Belgelerden anlaşıldığına göre Ermeni yetimler Diyarbakır ve Mamüret'ül Aziz vilayetlerinin bazı mahallerinde yabancılar tarafından kiralanmış olan hanelere yerleştirilmişlerdir. Ermeni Patrikliği ise Katolik ve Protestan misyonerlerinin yetimleri kendi mezheplerine dâhil etmeye çalıştıklarını ileri sürerek şikâyette bulunmuştur. Patriklik tarafından vuku bulan talep üzerine yetkililer inceleme başlatmışlardır. Palu'da böyle bir hane hükümetin emriyle kapatılmıştır. Ayrıca yapılması planlanan mektebin yapılmadığı ve bunun yanı sıra sefaletin de çok arttığına dikkat çekilmiş ve bazı çocukları sefaletten kurtarmak amacıyla Harput dolaylarından gönderilen ianatla ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışıldığı belirtilmiştir⁸⁵. Anlaşılacağı gibi ekonomik koşulların zorluğundan faydalanmak isteyen misyonerler, yetimler üzerinden Katolik ve Protestanlık propagandası yaparak yetimlerin mezheplerini değiştirmeye çalışmışlardır.

Mamüret'ül Aziz vilayetinden gelen bir telgrafnamede merkez vilayet ve Çüngüş kasabasında Amerikan ve Fransız rahiplerinin mekteplerinde ve Almanların ikamet ettikleri hanelerde, Arapkir ve Akın'da mahalle halkından

83 BOA. A) MKT. MHM., 702-29.

84 Aynı Dosya.

85 Aynı Dosya.

bazılarının gözetim ve idaresindeki Ermeni yetimlerinin iâşe ve tedrisine ilişkin bazı hususlar dile getirilmiştir. Bu telgrafa cevaben Malatya’da Serkes Bucaklayan ve refikasının, birçok yetimi bir hanede toplayıp, iâşe ve terbiyeleri için ruhsat verilmiştir. Ayrıca Almanların merkez vilayete iki saat mesafedeki bir karyede 50 kadar yetim çocuk için bir hane kiraladıkları anlaşılmış ve bu çocukların dağıtılması kararlaştırılmış ise de Sefaretin devreye girmesi ile Dahiliye Nezareti kararı ertelemiştir. Bu durum oldukça dikkat çekicidir. Siyasi anlamda Almanların ne denli etkili olduklarının da bir kanıtı sayılabilir. Arapkir, Van ve Malatya’daki yetimhanelerin idaresi için de Amerika misyonerlerine gelen akçelerden iane ödemesi yapılması ön görülmüştür⁸⁶. Burada da yine yetimlerin sağlıklı olmayan koşullarda yaşamaya mecbur bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Bu olumsuz koşulları düzeltmek için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Malatya’da Serkiz Boncukyan ile arkadaşlarının Ermeni yetimleri için tedarik edecekleri bir hanede onların iâşe ve terbiyeleri için yapacakları çalışmalara engel olunmaması istenmiştir⁸⁷. Yine İstanbul Beyoğlu’nda bulunan Ermeni kiliselerinde Kânunuevvelin 2. pazar günü yapılacak olan ayinden sonra ruhban tarafından Harput, Diyarbakır ve Arapkir’de bulunan fukara Ermeniler ve adı geçen yerlerdeki yetimhanelere verilmek üzere nakden muavenet icrası beyanında bulunulduğu ve Patrikhane tarafından sekiz kiliseye tebligatın icra kılındığı anlaşılmıştır. Lakin bu hususla ilgili resmi ruhsatın verilip verilmediği hakkında malumat yoktur⁸⁸.

Diyarbakır, Palu ve Çüngüş’te bir müddet açık kaldıktan sonra Vali Paşa hazretlerinin emriyle kapatılan yetimhanelerin durumu ise şöyledir; Diyarbakır’da rahip Endunyan’ın idaresinde biri 79 erkek diğeri 76 kız olmak üzere iki yetimhane mevcut olup bu yetimhanelerin her birinde birer karı koca çocuklara mubassır olarak görev yapmaktadır. Çüngüş’te rahip Ablomadyan ve müdüriyesi Asoryan ve Debros Papacıyan’ın idaresinde biri 34 erkek ve diğeri 35 kız olmak üzere iki yetimhane mevcuttur. Bu yetimhanelerde de birer karı koca mubassırlık görevini yapmaktadır. Palu’da rahip Simyanyan ile Kifarok Karacıyan’ın idaresinde 30 erkek çocuğu barındıran bir yetimhane mevcuttur. Bu yetimhanede çocuklara Agop Kurracıyan mubassırlık yapmaktadır⁸⁹.

Bu yetimhaneler Amerika ve Avrupa’da ve özellikle İngiltere’de “iyiliksever vicdanlı” kişilerden toplanan iane akçeleriyle idare olunmaktadır. Toplanan paralar oradaki Amerika misyonerlerine gönderilerek onların marifetiyle dağıtılmaktadır. Ayrıca buraların yetimhane olarak belirtilmesine rağmen tam anlamıyla gerekli özellikleri taşımadığı ve çocukların aslında sadece geceleri oralarda kaldıkları anlaşılmaktadır. Talim ve tedrisatta mahalle mekteplerine gittikleri, yetimhane de ise sadece din eğitimi aldıkları açıktır.

86 Aynı Dosya.

87 BOA.) MKT. MHM., 702-27

88 BOA. DH. TMIK. M. 80-57.

89 BOA. A) MKT. MHM., 702-29.

İngiltere Sefaretinden bu yetimhanelerle ilgili olarak bir inceleme yapılması ve Diyarbakır'da bir Mektebi Sanayi inşasına başlandığı ve biran evvel buranın bitirilerek, bu mektebin yanında uygun bir hane kiralanıp buraya anası babası olmayan kimsesiz çocukların konulması, ianat ve işleriyle çocukların aç bırakılmaması istenmiştir⁹⁰.

Mamüret'ül Aziz vilayeti dahilinde Harput, Malatya, Arapkir, Eğin ve Peri gibi bazı mahallerinde bulunan ve Amerikan misyonerlerince idare edilmekte olan yetimhanelere hükümet memurları tarafından asla müdahale olunmamaktadır. Buna istinaden İngiltere Sefiri de Diyarbakır, Palu ve Çüngüş'teki yetimhanelerin tekrar düzenlenmesini istemiştir⁹¹. Devletin Ermeni yetimhanelerinin yönetimi ve kontrolleri konusunda yeterli denetimi sağlayamadığı görülmektedir.

Amerikan misyonerlerinin bu bölgede çok etkin olduğunu görüyoruz. Bunlar yetimlerin terbiye ve işlerini bahane ederek, yerleşecekleri yetimhaneleri veya yurt dışına götürülmeleri konusunda çalışmalar yaparken aynı zamanda da Protestanlık propagandasını etkin olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda Bitlis'te bulunan Amerikan misyonerlerince İzmir ve Bursa yetimhanelerine gönderilmek istenen 10 kız ve 2 erkek Ermeni yetimlerinin beslenme, iş ve terbiyelerine bakılarak mürur tezkeresi verilmesinin icap edeceği bildirilmiştir⁹². Haçin kazasında da yine Amerikan misyonları tarafından evvelce açılmış olan yetimhanede Protestanlık propagandası yapıldığı ve Ermeni yetimlerinin zorla alındığı ifade edilmektedir⁹³.

20. yüzyılın başlarında Dersaadet'te öksüz ve fukara Ermeni çocukları için yeni bir yetimhane inşası gündeme gelmiştir. Bunun için de Yedi kule haricindeki Surp Agop kilisesinin solunda Üsküdar'da Yeni mahalle tarafında bulunan Büyük kiliseye bağlı arazinin münasip bir yerine inşası düşünülmüştür. Fakat Üsküdar'daki Büyük kiliseye bağlı arazinin olmamasından dolayı Çamlıca ve Beylerbeyi caddelerinde Cevat beyin arazisindeki arsa ile müteveffa Sarkiz beyin arazisinden başka uygun yer olmadığı anlaşılmıştır. Adliye Nezaretince de hangi arsa daha münasip ise oraya yetimhanenin yapılması kararı alınmış olup, müteveffa Sarkiz beyin arazisi üzerine inşa edilmesi için işlem başlatılmıştır⁹⁴.

Ekonomik durumların yeterli olmaması zaman zaman farklı uygulamaları gündeme getirmiştir. Yetimlerin ihtiyaçlarını karşılamak için yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Bunlardan biri de Yedi kule dışındaki Ermeni İspitalyası ve yetimhanesinin ihtiyaç ve masraflarını karşılamak için planlanmıştır. Buna göre Beyoğlu'nda Tepebaşı belediye tiyatrosunda Mart'ın 24. pazar günü bir konser organize edilmiştir. Ermeni Patrikliği bedeli birer

90 BOA. A) MKT. MHM., 702-29.

91 BOA. A) MKT. MHM., 702-29.

92 BOA. DH. TMIK. M., 82-26.

93 BOA. Y.A.HUS., 409-84.

94 BOA. İ.HUS., 92-62.

liralık 1000 adet bilet bastırılıp dağıtılması için dilekçe vermiş ve bu talep uygun bulunmuştur⁹⁵. Yine Ermeni Katolik yetimlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için Pangaltı Fukaraperver Nisvanı Cemiyeti tarafından Kânunusaninin 20. ve Şubat Efencesinin 2. pazar günü Pera Palas otelinde bir balo düzenlenmesi kararlaştırılmış ve gerekli izinler de alınmıştır⁹⁶.

Bazen de yetimlerin ihtiyaçlarını karşılamak için doğrudan para toplandığı da olmuştur. Bunlardan birisi Zeytun için düzenlenmiş ve 300 lira toplanmıştır. Toplanan bu paranın 19 lirası Patrikhane vasıtasıyla Dersaadet Ermeni yetimhanesine gönderilmiştir⁹⁷. Gönderilen bu paraların nasıl kullanıldığı konusu takip edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Diyarbakır'daki Ermeni yetimlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için Patrikhaneden gönderilecek aylık on bin liranın kötü bir amaç için kullanılmayacağından emin olduğunda; harcanmasında zorluk çıkarılmaması ve şikâyet konusu olmaması durumuna dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır⁹⁸. Bazı ülkelerde de Ermeni yetimlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için yardım kampanyaları düzenlenmiştir. İngiltere'de düzenlenen kampanyada toplanan yardımın Harput taraflarında Ermeni isyanları sırasında hayatlarını kaybedenlerin yetimlerine gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Toplanan yardımın dağıtılması için de iki İngiliz görevlendirilmiş ve bu görevlendirilen memurlara izin verilmesi hususunda İngiltere Sefareti Dersaadet'e başvurmuştur⁹⁹. Yine Ermeni yetimlerine erzak alabilmek için yardım toplanması kararlaştırılmış ve bunun için Patrikhanece 150 kadar evrak hazırlanmıştır. Hazırlanan bu evraklar Hasköy Ermeni Kilisesi'ne gönderilmiştir. Toplanacak yardımın her kilisenin kendi idaresinin rızasınca toplanması kararı alınmıştır¹⁰⁰. Görüldüğü gibi Dersaadet'te yaşayan Ermenilerin, kiliseleri aracılığı ile Anadolu'da zor durumda olan yetimlerine yardım göndermeye çalıştığı söylenilebilir.

Kimi zamanda yardım talebi Anadolu'dan gelmiştir. Muş Ermeni Murahhasası Vekili Vartan tarafından Patrikhane'den Muş'taki kız mektebi ile kız ve erkek yetimhanelerine ait olduğunu ifade ettiği akçenin gönderilmesini istemiştir. Zira Muş Ovası köylerinin çok fakir olduğunu iase, tabak, yorgan gibi ihtiyaçlar için kendisine müracaat edildiğinden bahsetmektedir¹⁰¹.

Bir başka belge de Adana'dan Dersaadet'e 6 Ermeni yetim çocuk talim ve terbiye için getirilmiştir. Patrikhane bu çocukların bakımlarının kendilerine bırakılmasını talep etmiştir. Aynı zamanda Selanik'te verilen bir konserin hasılatı olan 800 liranın da iki Ermeni yetimin talim ve terbiyesine tahsis edilmesi istenmiştir¹⁰².

95 BOA. TMIK.M., 117-63

96 BOA. TMIK.M., 233-9.

97 BOA. TMIK.M., 167-62.

98 BOA. TMIK.M., 40-4.

99 BOA.Y.A.HUS., 378-23.

100 BOA. ZB., 389-94.

101 BOA. TMIK.M., 181-10.

102 BOA. DH.MUİ., 53-42.

Yetimlerin güven içinde yaşamaları devlet tarafından sağlanmalıdır. Fakat 20. yüzyılın başlarında Devletin ekonomik durumu iyi olmadığından yetimhanelerin inşası ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda yardımlar önemli bir yer tutuyordu. Örneğin Zor 'da Ermeni yetimleriyle karışık olmak üzere bir yetimhane inşası planlanmıştır. Masrafların karşılanması için yardım talep edilmiştir¹⁰³.

I. Dünya Savaşı yıllarında da Osmanlı yönetiminin gayrı müslim yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması için şartları zorladığını görmekteyiz. Kütahya'da 77 Rum, 24 Ermeni yetim Darüleytamlara yerleştirilmiş olup işeleri seferberlik tahsisatından 100 para verilmek suretiyle temin edilmiştir¹⁰⁴.

Yine savaş yıllarında yetimlerin sağlıklı bir ortamda kalmalarını sağlamak adına bazı düzenlemeler gündeme gelmiştir. İzmir Ermeni Mahallesi Nazlı sokağındaki yetimhane yetersiz olduğu için buradaki yetimlerin Server sokağındaki yetimhaneye nakledilip iki yetimhanenin birleştirilmesi gündeme gelmiş ise de sayı çok kalabalık olduğundan dolayı mümkün olamamıştır. Bunun üzerine Server sokağındaki yetimhanenin arka bahçesine iki katlı bir daire inşası için Aydın vilayetinden gerekli iznin verilmesi hususu dile getirilmiştir¹⁰⁵.

Devlet çaresiz kaldığında bazı yetimhane binalarını farklı amaçlarla kullanmak zorunda kalmıştır. Örneğin Kayseri'de bazı yetimhane binalarının hastane olarak kullanılması talep edilmiştir. Bu iş için talep edilen binalar Talas ve Zincir karyelerindeki Amerikan misyonerlerinin yetimhaneleridir. Bu yetimhanelerde bulunan çocukların da vilayet Darüleytamlarına nakilleri söz konusu edilmiştir¹⁰⁶.

Bir başka nakil talebi de Halep'ten gelmiştir. Halep'te biri Protestan diğeri de Alman Katolik terbiyesine bırakılmış ve işeleri de Ekümen tarafından karşılanan 530 yetim çocuk bulunmaktadır. Protestan Ermeni çocuklarının evvelce Protestanların terbiyesine verilmesi diğelerinin ise Cemal Paşa'nın bilgisi dahilinde Alman kadınlarına bırakılmıştır. Burada Ermeni yetimhanesi şeklinde iki müessese bulunmaktadır. Bu iki müessese birbirini müttelik görmemesinden dolayı bu yetimlerin Dersaadet'e ve Anadolu'nun diğeri mahallerinden birine nakledilmeleri istenmiştir¹⁰⁷.

Halep'te bulunan 320 kadar Ermeni yetim çocuğun terbiye ve işelerinin sorumluluğu Alman rahibe Beatris Rohnerön'a bırakılmıştır¹⁰⁸. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu çocukların nakilleri söz konusudur. Cemal Paşa'dan alınan izin ile buradaki Ermeni yetimlerinin bir bölümüne bakmakta olan Alman rahibesinin de İstanbul'a gitmek istemesi üzerine yapılan incelemelerde

103 BOA. DH. ŞFR., 510-97.

104 BOA. DH. ŞFR., 561-84.

105 BOA. BEO., 4263-319709.

106 BOA. DH.ŞFR., 518-23.

107 BOA. DH.ŞFR., 503-91.

108 BOA. DH.ŞFR., 63-225.

rahibe ve yanındakilerin İstanbul'a gitmelerinde sakınca olmadığı anlaşılmış ve gerekli izinler verilmiştir. Lakin buradaki yetimlerin de Sivas'a nakilleri Nezaretle birlikte kararlaştırılmış olmasına rağmen, Muhacirin tahsisatından para gelmediğinden yetimler Sivas'a nakledilememiştir¹⁰⁹.

Yine aslen İzmit ve çevresi ahalisinden olan kimsesiz Ermeni çocuklarının Balıkesir Darüleytamına gönderilmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁰.

Harp yılları boyunca da yetimlerin durumlarını iyileştirmeye yönelik girişimler olmuştur. Dahiliye Nezaretinden Mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta muhacir, mülteci, Rum ve Ermeni yetimlerinin nüfusları, kadın, erkek sayıları ile Müslim ve gayri Müslim olmak üzere miktarlarının belirlenmesi istenmiştir. Ayrıca bunların ne kadarı Darüleytamlara yerleştirilmiş? Ne kadarı dışarda kalmış? Kaçı ergendir? İaşeleri nasıl karşılanmaktadır? gibi sorulara cevap istenmiştir¹¹¹. Başka bir yerde de harbin getirdiği meşakkatler ve Ermeni çetelerinin katliamları sonucu olarak Erzincan livası dahilinde yetim çocukların sayısı hayli artmıştır. Bu çocukların barınması ve iaşelerinin karşılanması bağlamında 500 yataklı bir yetimhane yapılması lüzumu söz konusu olmuştur. Bu talep yerinde bulunmuş ve yetimhane masraflarının seferberlik tahsisatından ödenmesi kararlaştırılmıştır¹¹².

Yetimlerin güvenliği için bazen de kendi cemaatleri devreye sokulmuştur. Dahiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafla buldukları mahallerdeki Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde onlara teslim edilmesi, olmayan yerlerde de hükümetçe emniyet altına alınmaları istemiştir¹¹³. Kayseri'de de Ermeni yetimleri ile ilgili olarak Talas Eytam yurdundaki yetimlerin Ermeni ileri gelenlerinin oluşturduğu bir komisyonun himayesine verildiğini görüyoruz¹¹⁴. Oluşturulan bu Ermeni Eytam komisyonu Talas'taki askeri şifa yurdundaki ve çevreden toplanan 300'ten fazla yetimin yerleştirilmesi ve iaşesiyle ilgilenmiştir. Fakat bunlara yeni kimsesiz çocukların da eklenmesiyle sayı hayli artmış ve İstanbul'dan destek istenmiştir. Ayrıca Kayseri'deki yetimlerle ilgili bazı olumsuzluklar da söz konusudur. Buradaki Ermeni yetimlerinin pek perişan bir halde oldukları, Müslüman ailelerin yanında bulunan çocukların henüz teslim edilmediği ve muhtaçların da ihtiyaçları karşılanamadığından sefil ve perişan oldukları yönünde haberler alındığından, gerekli tahkikatın yapılması için Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Kayseri Mutasarrıflığına çekilen telgraftan anlaşılmaktadır¹¹⁵.

109 BOA. TŞR.HL., 2-6, BOA.DH.EUM.2.Şb., 19-43.

110 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 272-0-0-14/SEVKİYAT, 73-4-5.

111 BOA. DH.ŞFR., 78-204.

112 BOA.MV., 212-25.

113 BOA. DH.ŞFR., 95-163

114 BOA. DH.ŞFR., 611-45.

115 BOA. DH.ŞFR., 95-261.

Tehcir kanuna göre göçe tabi tutulanların dışında kalan Ermeni yetimleri ve dul kadınlar koruma altına alınmıştır. Koruma altına alınan bu kişiler Ermenilerin olmadığı yani Müslüman köy ve kasabalarına yerleştirilmişlerdir. 12 yaşından küçük yetimlerin ise yetimhanelere yerleştirilmeleri gerekli iken bölge yetimhanelerinin yetersiz kalmasından dolayı koruyucu aile olarak Müslüman ailelerin yanlarına verilmişlerdir¹¹⁶. Yoksul ailelerinin yanına yerleştirilen yetimlerin ihtiyaçları için de Muhacirin tahsisatından 30 kuruş ödenmesi istenmiştir¹¹⁷. Dahiliye Nezaretinden Mardin Mutasarrıflığına çekilen telgrafta mevcut yetimhanenin genişletilmesi istenmiş ve buralara sadece İslamiyet'i kabul etmiş olan Ermeni çocukların kabul edilmesi bildirilmiştir¹¹⁸. Rastlayabildiğimiz tek farklı belge budur. Bu tip bir belgenin sayı olarak azlığı Osmanlı Devleti'nin Ermeni yetimlerini koruma ve kollama konusundaki kararlılığının bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Bu dönemde Devlet misyonerlerin Ermeni yetimlere ilişkin faaliyetlerine müdahale etmemiş ve hatta bazı misyoner kuruluşların yardım girişimlerine izin vermiştir. Bu tür kuruluşlar topladıkları paraları Türkiye'de kullanmıştır¹¹⁹.

Erzincan Mutasarrıflığına çekilen bir telgrafta da gerek merkez livada gerek Kuruçay ve Refahiye kazalarında Müslüman ailelerinin yanında bulunan Ermeni yetimlerinin, yapımına başlanan darüleytamda muhafaza altına alınması ve iaşelerinin temini Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden talep edilmiştir¹²⁰. Ayrıca yine Dahiliye Nezareti Kayseri Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazıda da Müslüman ailelerin yanında olan çocukların Ermeni Eytam Komisyonu'na teslim edilmeleri ve iaşelerinin sağlanmasını istemiştir¹²¹.

Ermeni yetimlerinin Müslüman ailelerin yanında kalmasının bazı Ermenileri rahatsız ettiğini görüyoruz. Zira bazı yerlerde Ermeni cemaatine mensup kişiler yasal olmayan yollarla yani polise haber vermeden ve yanlarında Patrikhane memurları olmadan İslam hanelerini basarak yetimleri almak istedikleri ve vermedikleri takdirde Fransız askerlerini getirerek zorla alacaklarını söyleyerek tehdit etmişlerdir. Bu durum 6. Ordu kumandanı Ali İhsan Paşaya müracaat edilerek şikâyet edilmiş ve Pangaltı polis merkezi memurluğuna bildirilmiştir. Bunun üzerine de Adliye ve Mezahip Nezareti olaya müdahale ederek, evvelce olduğu gibi zabıta ile patrikhanece görevlendirilen

116 Atnur, *a.g.e.*, s.64.

117 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004, s.84-85.

118 BOA. DH.ŞFR.,64-184. Bu çalışmamızda 100'ün üzerinde dosya ve bu dosyaların içerisinde 600'den fazla ekli belge taranmıştır. Bu taramalar bizi Osmanlı Devleti'nin isyanlara rağmen Ermeni yetimlerine gücü oranında sahip çıkmaya ve çocuklar üzerinden yürütülen politikaları engellemeye çalıştığı sonucuna götürmüştür. Bu çabaların başarı ve başarısızlık kavramlarıyla değerlendirilmesi direkt doğru olmaz. Ancak yaşanan dönem içinde belgelere bağlı olarak değerlendirilebilir.

119 Atnur, *a.g.e.*, s.88

120 BOA. DH.ŞFR., 96-75.

121 BOA. DH.ŞFR., 96-76.

memurlar eşliğinde yetimlerin alınabileceğini bildirmiştir¹²². Devlet yetimlerin keyfi olarak bir yerlere götürülmesine müsaade etmemiştir. Yine bu dönemde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Bolu Mutasarrıflığına çekilen bir telgrafta Müslüman ailelerinin yanında bulunan Ermeni yetimleriyle kadınlarının Ermeni Murahhasasına teslim edilmediği ve bunun sebebinin bildirilmesi istenmiştir¹²³.

Hasköy'de de Ermeni yetimlerinin barınabilmesi için Tuğlacı Agop Şahbazyan Efendinin harap halde bulunan evinin tamir ettirilip boş bir şekilde Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği ve Patrikhane aracılığı ile yetimlere tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır¹²⁴. Bu dönemde de yetimlerin durumunu iyileştirmek için çeşitli yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Bunlardan biri de Ermeni yetim ve mültecileri yararına o çevrede bir konser yapılması istediğidir. Zira bu yetim ve mültecilerin çok muhtaç durumda oldukları belirtilmektedir. Burada dikkati çeken husus ise, bu tür etkinliklerden Darülaceze için alınan %10'luk vergiden feragat edilerek bu konserden alınmaması yönündeki taleptir¹²⁵.

İngiliz Fevkalade Komiserliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen telgrafta Osmanlı hükümetince Kayseri ve Kiliky'a gönderilmesi düşünülen 800 Ermeni yetimine ilişkin olarak; Osmanlı hükümetinin kendi üzerine düşen görevi yapmasını, yetim kafilesinin güvenliği için askeri koruma sağlaması, kafilenin sağlıklı bir şekilde yerlerine ulaştırılması gibi hususlarda kendilerine ayrıntılı malumat verilmesi istenmektedir¹²⁶. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere İngiltere daha ilk başlardan itibaren Ermeni yetimler üzerinde sürdürdüğü tavrı artık işgal döneminde resmi olarak ve işgalci sıfatıyla net şekilde ortaya koymuştur. Bir başka belgede de Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti Ankara temsilcisi Konya'daki Ermeni yetimlerinin İstanbul'a sevklerine müsaade edilmesini istemişlerdir. Fakat İcra Vekiller Heyeti bu talebi reddetmiştir¹²⁷.

Kafkas cephesindeki harp muntkasında kimsesiz kalarak Kayseri'ye gönderilen ve ordunun himayesinde bakılan yetimlerin Mütarekeden sonra belirlenen heyet tarafından teker teker ayrılarak hangi millete mensup iseler onlara teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre Müslüman olanların bir kısmı Kafkas ve Kayseri havalisinden olup oradaki Muhacirin yetimhanesinde iâşe ve terbiye edilmekte iken, 350 kadarı Kayseri Mutasarrıflığı ile Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi arasında cereyan eden görüşmeler üzerine iki posta olarak İstanbul'a sevk olunmuştur. Bu çocuklardan 130 kadarı Müslümandır. Bu çocukların buldukları yerlerdeki yetimhanelere yerleştirmeyip, Ermeni yetimhanesine gönderilmiştir¹²⁸. Buna benzer karışıklıklar dikkati çekmektedir. Rusların Trabzon'u işgalleri döneminde 500 kadar Ermeni yetimi toplayarak

122 BOA. DH.İ-UM., 19-1.

123 BOA. DH.ŞFR., 97-95.

124 BOA. DH. UMVM., 160,1.

125 BOA. MV., 215-6.

126 BOA. HR. TO., 610-89.

127 BOA.30-18-1-1/KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1920-1928), 4-40-1.

128 BOA. BEO., 4617-346221.

Batum'a ve oradan da Tiflis'e, Tiflis'ten de Kars'a sevk etmişlerdir. Kars'tan Trabzon'dan gönderilen Ermeni yetimleri içerisinde İbrahim isimli bir çocuğun da anlaşmıştır. Bunun üzerine İbrahim'in kolordu mekteplerine kabul edilmesi istenmiştir. Ayrıca Amerikan yetimhanesinde iki çocuğun olduğu öğrenilmiştir. Bu çocuklarında oradan kurtarılması için Kars valisi devreye girmiş ve Şark Cephesi Komutanlığına konuya ilişkin bir yazı göndermiştir¹²⁹.

Ermeni Patrikhanesince, Ermeni yetimhanelerinin temini idaresi için hükümetten yardımda bulunulmasını talep etmiştir. Bu talebe istinaden de hükümet yetkilileri adı geçen yetimhanelere şehri bin lira yardım edilmesini uygun bulmuştur¹³⁰.

Hayatın rutin akışı içerisinde yetimhanelerde evlenme çağına gelen genç kızlar evlenerek kendi yuvalarını kurmuşlardır. Bunlardan biri Hasköy'de bulunan kız yetimhanesi yaşanmıştır. Buradaki yetimlerinden Enice bint-i Artin'in izdivaç etmek için ninesi Marim bint-i Ohannes ile Varna'ya gideceği ve Marim'in sonra döneceği beyanıyla Ermeni Patrikhanesi aracılığı ile ruhsat istenmiştir¹³¹.

Birinci Dünya Savaşı sonrası kız çocuklarının istihdam edilmesi bağlamında Ermeni yetimleriyle ilgili olarak da bazı girişimler olmuştur. Mardin'de Zabitan ve Efrad Şifahanesinde müstahdem olarak çalıştırılmak üzere Alman Eytamhaneleri müdürü Mösyö Ahman'ın idaresindeki yetimhaneden ikişer Ermeni kız çocuğunun görevlendirilmesi talep edilmiştir¹³².

Bu iki belgeyi, söz konusu dönemde, siyasi, sosyal ve ekonomik karmaşanın içinde yaşamın bir şekilde devam ettiğinin göstergesi olarak değerlendirebiliriz.

129 BOA. HR. SYS., 2878.

130 BOA. MV., 217-112.

131 BOA. DH. TMIK. M., 176-33.

132 BOA. DH. ŞFR., 596-78.

Sonuç

Fransız devriminin ortaya koyduğu ulusçuluk düşüncesi ve emperyalist devletlerin kışkırtmaları sonucu İmparatorluklar dağılma sürecine girmiştir. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu' da birçok isyanla karşı karşıya kalmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde çıkartılan Ermeni isyanları sonucu birçok insan hayatını kaybetmiştir. Hayatını kaybeden Ermenilerin yetim kalan çocukları fiziksel ve ruhsal büyük travmalar yaşamışlardır. Devletin bu çocuklara sahip çıkması onların güven içinde yaşayacakları sıcak bir yuva ortamı sunması, eğitimlerini sürdürmeleri için gerekli tedbirleri alması gerekir. Fakat o yıllarda Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durum yani; ekonomik durumu, üst üste yaşanan savaşlar ve savaş koşulları gibi nedenlerden dolayı yetimlerin barınması, iaşelerinin sağlanması ve eğitimlerinin karşılanması gibi hususlar emperyalist ülkeleri harekete geçirmiştir. Birçok misyon kuruluşu devreye girerek, ruhsatlı ruhsatsız yetimhaneler açmışlar ve amaçları doğrultusunda kendi propagandalarını yapmaya başlamışlardır. Uygun olmayan koşullarda açılan bazı yetimhaneler ise yerel yöneticilerin büyük gayretleri sonucu ancak kapatılabilmektedir¹³³. Misyon kuruluşları yetimler üzerinde etkilerini sürdürmek için her yolu denmişlerdir. Önce kendi evlerinde, sonra açtıkları okullarda ve daha sonra da yabancı devletlerin desteğiyle açtıkları yetimhanelerinde dinsel propagandalarını da yapmışlardır. Yazışmalardan da anlaşılacağı gibi onları doğdukları yerlerden, akrabalarından kopartarak büyük şehirlerde açmış oldukları Ermeni yetimhanelerine götürmek istemişlerdir. Kimi zaman da emperyalist devletler bu çocukları yasal olmayan şekillerde kendi ülkelerine götürerek, kendi istekleri doğrultusunda eğitip, ileride kullanmayı amaçlamışlardır. Görüldüğü gibi emperyalizmin ağır faturası bu çocuklara çıkmıştır. Babalarını kaybetmişler, akrabalarından ayrılmışlar, doğup büyüdükları yerlerden koparılmışlar ve oradan oraya sürüklenmişlerdir. Osmanlı Devleti bu durumu gücü oranında önlemeye çalışmıştır. Zor koşullar içinde seferberlik tahsisatı ve muhacirin tahsisatı gibi önemli kalemlerden para ayırıp yetimler için kullanması dikkat çekicidir. Osmanlı'nın bu çalışmalarına rağmen Ermeni yetimlerinin Türk ailelerinin geçici koruyuculuğuna bırakılmasının Ermeni cemaatini rahatsız ettiği söylenebilir. Bu hoşnutsuzluk özellikle işgal dönemlerinde işgalci güçlerin koruyuculukları altında daha da belirginleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu çocukların geri verilip verilmediğini takip ettiklerini görüyoruz. Huzursuzluk o kadar üst boyutlara ulaşmıştır ki polis veya Patrikhane yetkilileri yanlarında olmadan Ermeni cemaatinden bazı üyelerin Türk ailelerini bu konuda kontrol etmeye hatta korkutmaya çalışmaları bunun göstergesidir. Emperyalizm her zaman azınlıklar konusunu Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmıştır. Bu olayda da cemaat üyelerinin Fransızları öne sürmeye çalışması bu politikanın sonucudur. Yaşanan olay şikayetler

133 Yıldız, a.g.m., ss103-118.

üzerine 6. Ordu kumandanı Ali İhsan Paşanın duruma müdahale etmesi ile engellenebilmiştir.

Osmanlı Devleti kimi zaman Ermeni Patrikliği ile iş birliği yaparak yetimleri barındırmak için İstanbul'da bazı harap binaları onarmış ve yetimlere tahsis etmiştir. Kimi zaman da Patrikhanece belirlenen, ihtiyacı olan bazı yetimhanelere hükümetçe destek olunmuştur. Yetimlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için başka etkinlikler yapılmıştır. Yurt içinde ve dışında konserler düzenlenmiş, kimi zaman da balolar tertip edilmiş ve elde edilen kazanç yetimlerin ihtiyaçları için harcanmıştır. Bazen de Patrikhane devreye girerek Ermeni cemaatini destek olmaya çağırılmış ve toplanan yardımlar yetimlere gönderilmiştir. Yabancı ülkelerde de bazı yardımseverlerden para toplanıp ilgili kurumlara iletilmiştir.

Osmanlı devletinin yaşanan isyanlar ve farklı inançlarına bakılmaksızın elden geldiğince o günün olumsuz koşullarına rağmen Ermeni yetimlerinin korunma, kollanma ve ihtiyaçlarını karşılama konusunda mücadele etmiş olması önemlidir. Devlet olmanın koşullarını yerine getirmeye çalışmıştır.

Yetimler görüldüğü gibi zor koşullarda, oldukça örselenerek hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA. DH. KMS, 52-2/79.

BOA. DH. ŞFR-1, 109-42.

BOA. HR. ŞFR-1, 109-17.

BOA. HR. ŞFR., 213-115.

BOA. DH. ŞFR., 63-225, 64-184, 78-204, 95-163, 95-261, 96-75, 96-76, 97-95, 503-91, 510-97, 518-23, 561-84, 596-78, 611-45.

BOA. A.) MKT. MHM., 539-13, 539-15, 541-1, 619/7-1, 640-39, 651-27, 658-38, 662-23, 702-21, 702-22, 702-27, 702-29,

BOA. DH. TMİK. M., 13-39, 24-29, 25-76, 25-109, 26-22, 26-29, 34-49, 35-22, 35-43, 38-89, 40-2, 40-4, 40-20, 41-46, 41-50, 43-18, 53-8, 53-17, 68-31, 80-57, 82-26, 117-63, 167-62, 181-10, 233-9, 176-33.

BOA. HR- TH., 194-14.

BOA. MV., 95-78, 212-25, 215-6, 217-112.

BOA. Y.A.HUS., 378-23, 409-84.

BOA. İ.HUS., 92-62.

BOA. ZB., 389-94.

BOA. DH.MUİ., 53-42.

BOA. BEO., 4263-319709.

BOA. TŞR.HL., 2-6,

BOA.DH.EUM.2.Şb., 19-43.

BOA. DH.İ-UM., 19-1.

BOA. DH. UMVM., 160,1.

BOA. HR. TO., 610-89.

B.O.A., HR. HMŞ. İŞO., 136/14.

B.O.A., İ.HR., 221/12899.

BOA.30-18-1-1/KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1920-1928), 4-40-1.

BOA. BEO., 4617-346221.

BOA. HR. SYS., 2878.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi,

272-0-0-14/SEVKİYAT, 73-4-5.

II. Kitaplar

ATNUR, İbrahim Ethem, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayınları, Ankara 2005.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004.

HÜSEYİN NAZIM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük, BOA Yayınları, Ankara, 1998, s. XVIII.

KUZUCU, Kemalettin, *İsmail Hakkı Paşa’nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1882)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2008.

URAS, Ahmet Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950.

III. Makaleler

AYDIN, Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Yıl 2006, cilt 19, sayı 19, ss. 79-122.

BAKAR, Bülent, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk Ve Ermeni Yetimleri Sorunu” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 2005, cilt 21, sayı 62, ss. 570-588.

BOZKUŞ, Yıldız Deveci, “Mary Caroline Holmes’un “Urfa’da Ermeni Yetimhanesi” Adlı Eserinde Urfa’daki İşgal Yılları Ve Ermeni Yetim Çocukları” *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, ss. 341-370.

BUDAK, Özlem Muraz, “Ayıntab Darüleytamları” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı25, Aralık 2020, ss.123-141.

- GÜL, Mustafa, "1896 Van Ermeni İsyanı Ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, cilt 8, sayı 8, Ankara 1997, ss.139-147.
- KODAMAN, Bayram, "Ermeni Hadiseleri Kimin İçin Mesele, Kimin İçin İsyandır, Kimin İçin Macera?", *Türk Yurdu*, Mayıs 2006, Yıl 95, Sayı 225, ss. 8-18.
- KODAMAN, Bayram, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü Dergisi*, 1981, cilt 19, sayı 219, ss.240- 249.
- METİNTAŞ, Mustafa Yahya, KAYIRAN, Mehmet, "Tehcir ve Sonrasında Ermeni Yetimlerine İlişkin Gözlemler (1915-1919)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 30, Güz 2019, ss. 391-415.
- MÜEZZİNOĞLU, Ersin, "I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve Eğitimi: Darüleytamlar", *History Studies International Journal of History*. 4/1 2012, ss. 399-417.
- SEZER, Cemal, " Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine etkileri (1890-1914)", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 3, Sayı 1-2, Haziran-Aralık 2010, ss. 57-69.
- ŞİMŞEK, Muttalip, "Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Ermeni Yetimleri Suriye'ye Nakli Meselesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 17, Haziran 2019, ss. 1-12.
- ŞİMŞEK, Muttalip, "Haruniye Alman Yetimhanesi", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 4, Sayı/No. 2, Güz/Fall 2019, ss. 701-718.
- ÖNEY, Celal, "Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanı'nın Amerika'da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması", *Batman University International participated Science and Culture Symposium*, Volume 4 Issue 3, p. 137-151, October 2012, ss. 137-151.
- ÖZKAN, Salih, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı:19, Bahar 2016, ss. 211-228.
- YILDIZ, Hatip, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler Ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2010), ss. 103-118.
- YÜKSEL, Mevlüt, "Erzurum, Bitlis ve Mamuret'ül Aziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2012, sayı 43, ss. 165-194.

YÜKSEL, Mevlüt, “Sivas Vilayeti İle Çevresindeki Ermeni Olayları Ve Osmanlı Devleti Tarafından Alınan Tedbirler (1892-1896)”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, 23 Ocak 2014, Ankara 2015.

YÜKSEL, Mevlüt, “Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Usseher’in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 67, 2020, ss. 563-600.

IV. Yayınlanmamış Tezler

AS, İzzettin, *Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olan Darüleytamlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2020.

ÇETİNKAYA, Selma, *1915-1923 Yılları Arasında Türkiye’deki Ermeni Yetimleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009.

V. İnternet Kaynakları

Van’da Ermeni İsyancıları (1896-1916), Sakarya Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19862/102027/van-da-ermeni-isyancilari-1896-1916>.

(Erişim Tarihi 11.11.2022)

Extended Abstract

The nationalism movement that emerged with the French Revolution affected the whole world. This movement also dragged the empires into the process of disintegration. The Ottoman Empire was also affected by the situation and faced with separatist rebellions. These rebellions, which first started in the Balkans, strengthened with the provocations of European states and resulted in the establishment of new states. Armenians in Anatolia, on the other hand, continued to be referred to as subjects-loyalists. However, imperialist policies aimed at disintegrating the Ottoman Empire turned towards Armenians after a while. With the provocations and support of the Western states, Armenians rose up, separated from the Empire, and set out to establish their own state and organised many rebellions.

The Armenian revolts started in the last quarter of the 19th century and continued until the first quarter of the 20th century. During these rebellions, many casualties were suffered by both nations. The orphaned children of those who lost their lives suffered great physical and psychological traumas. It was imperative for the Ottoman state to take care of these orphans, to provide them with a warm home where they could live in safety, and to take the necessary measures to ensure that they could continue their education. In those years, the successive wars and the unfavourable conditions brought about by the wars worsened the economic situation of the state. Therefore, the situation in which the state fell into in the context of sheltering, providing food and meeting the education of orphans mobilised the imperialist states. These imperialist powers not only instigated the rebellions but also continued to play their games on the orphaned Armenian children. These attempts caused the orphans to suffer even more. Many mission rescues stepped in and opened many orphanages with or without licences in unsuitable conditions and started to make their own propaganda by gathering orphans in these centres. The missionaries who wanted to maintain their influence on these children tried every means. First in their own homes, then in the schools they opened, and then in the orphanages they opened with the support of their governments, they carried out all kinds of religious propaganda in line with their aims. As it is understood from the correspondence of the period, these orphans were taken away from their homes, people they knew, relatives and friends by the mission organisations. In the orphanages and

schools they established in many parts of the country, they tried to instil in these children concepts such as nationalism, freedom and communism. Sometimes the imperialist powers took these orphans to their own countries illegally, educated them in line with their own wishes and aimed to use them in the future. As can be seen, the heavy bill of imperialism was imposed on these orphans. They were dragged from one place to another in groups of three or five. The Ottoman state tried to prevent this situation to the extent of its power.

Inadequate economic conditions brought different practices to the agenda from time to time. Aid campaigns, concerts, balls, and sometimes direct funds were collected to meet the needs of orphans. These activities were also organised for orphans abroad. Sometimes the Patriarchate stepped in and called on the Armenian community to support the orphans and the collected aid was sent to the orphans. In foreign countries, money was collected from some benefactors and sent to the relevant institutions. Thus, it was aimed to improve the living conditions of orphans to some extent.

During the war years, things got even more difficult. Although the state was in difficult conditions, it allocated funds from extremely important items such as Mobilization Allocation and Immigrant Allocation and used them for orphans. During the war years, there were attempts to improve the situation of orphans. From time to time, in the telegrams sent from the Ministry of Internal Affairs to the Mutasarrifs, it is seen that regulations regarding the situation of orphans are requested. In places where the number of orphans increased, the demands for the construction of new orphanages were found appropriate. Sometimes their own congregations were involved in ensuring the safety of orphans.

According to the relocation law, the Armenian orphans, who were excluded from the immigration, were taken under protection. While it was obligatory for those under the age of 12 to be placed in orphanages, they were placed with Muslim families as foster families because there were not enough orphanages in the region. Subsidies were requested from the state for children placed with poor families. During this period, the State did not interfere with the activities of the missionaries regarding the Armenian orphans and even allowed the aid attempts of some missionary organizations. Such organizations used the money they collected in Turkey.

The situation of Armenian orphans, who were left under the temporary protection of Turkish families, sometimes disturbed the Armenian community. Especially during the occupation years and under the protection of the occupying forces, this discontent became evident. Because in some places, members of the Armenian community threatened to take the orphans by illegal means, that is, without informing the police and without Patriarchate officers, by raiding Muslim households, and if they did not, they would bring French soldiers and

take them by force. In these circumstances, the state intervened in the situation and demanded the implementation of legal procedures and did not allow the orphans to be taken to places arbitrarily. It has not ceased to follow and control these children.

It is important that the Ottoman state struggled to protect, care for and meet the needs of the Armenian orphans despite the rebellions and the unfavourable conditions of that day, regardless of their different beliefs. It tried to fulfil the conditions of being a state. The orphans tried to survive under difficult conditions and with considerable abuse. As can be seen, imperialist powers have always used the issue of minorities against the Ottoman state.

In this study, it is examined how Armenian children orphaned as a result of the Armenian revolts were taken away from their homeland by imperialist states and their extensions, mission organisations, and how they were abused and how they were wanted to be used for imperialist purposes.